

Mi a bűnbakkeresés?

A József Attila-kultusz alapkérdéseit sorra véve óhatatlanul szembekerülünk azzal a kérdéssel, amelyet bűnbakkeresés, bűnbakképzés névvel lát el az irodalom. A névben csírájában benne rejlik egy módszertani, szemléleti keret, amelyben a költővel kapcsolatos adatok tömege értelmezhető. A jelenség leírása előtt ezért röviden magával ezzel a kerettel kell foglalkoznunk. Fölmerülhet, rögtön a kezdet kezdetén az az ellenvetés, hogy a tárgyat mi teremtjük azáltal, hogy a jelenségcsoportot, amely a fejtegetés tárgyát képezi, egy bibliai eredetű terminussal jelöljük, holott nyugodtan elnevezhetnénk felelőskeresésnek is. Ez esetben megszabadulhatnánk a mitológiai, etnológiai implikációktól, amelyeket csakis a kiválasztott szakszó etimológiai értelme csempész be a vizsgáldásba.

A „bűnbak” szót azonban nem kívülről visszük bele az anyagba, mert – ha nem is túl sűrűn, de – a József Attila-irodalomban már a költő halálát közvetlenül követő időszakban az adott összefüggésben felbukkant, s a közelmúltban ugyanabban az értelemben élt vele a kutatás. A bűnbakkeresés konnotációja összehasonlíthatatlanul gazdagabb, mint a felelőskeresés, s éppen mitológiai és etnológiai dimenziója folytán érzelmileg nagyobb nyomatékkal jelöli ugyanazt a tényállást, amelyre fakóbb, jogilag szabályozottabb értelmű társa pedánsan, mégis pontatlanul mutat rá.

A bűnbakképzés problémája nem egyszerű kérdés, s a József Attilával kapcsolatos anyag elemzése nem teszi lehetővé és nem kívánja meg, hogy a maga összetettségében, minden elágazásával együtt értelmezzük és szembesítsük a költőről írott szövegekkel. Legcélszerűbb, ha mindenekelőtt arra a bibliai helyre, Mózes III. könyve (*A léviták egyházi szolgálatáról*) 16. részére fordítjuk figyelmünket, ahol a bűnbak fogalma először, eredeti értelemben jelenik meg. A szövegrész Áron főpapot szólítja föl bizonyos áldozati cselekmények elvégzésére. Voltaképpen azonban egy szertartás leírásáról van szó. Ezt a zsidók az Engesztelés napján tartották, amely az előző évben elkövetett bűnök kiengesztelésére szolgáló bűnbánati nap volt. Ennek során sorsot vetettek két kecskebakra. Az egyiket föláldozták Jahvének, s annak vérével megtisztították a vallási közösséget. A másik sorsa, s ez utóbbi volt a bűnbak, nem a feláldoztatás:

„Azt a bakot pedig, a melyre az Azázelért való sors esett, állassa elevenen az Úr elé, hogy engesztelés legyen általa, és hogy elküldje azt Azázelnek a pusztába. [...] És tegye Áron mind a két kezét az élő baknak fejére, és vallja meg felette Izráel fiainak minden hamisságát és minden vétkét, mindenféle bűneit: és rakja azokat a baknak fejére, azután küldje el az arravaló emberrel a pusztába. Hogy vigye el magán a bak minden ő hamisságukat kietlen földre, és hogy bocsássa el a bakot a pusztában.”¹

¹ Mózes III. könyve, 16. rész. *A nagy engesztelő áldozat.* 10–22. In *Szent Biblia.* Ford. KÁROLI Gáspár. Bibliatársulat, é. n., h. n. 111.

A bibliai hely szerint tehát a bűnbánó közösség úgy szabadul meg vétkeitől, hogy az összes bűnt egyetlen élőlényre terhelik, s ezt a lényt kiűzik a sivatagba, az Isten által elhagyott helyre, a puszta démonának, vagy egyszerűbben az ördögnek a birodalmába. A képlet sokkal bonyolultabbá válik, ha Jézus Krisztust is egyfajta bűnbaknak tekintjük, mint például Northrop Frye is tette. Az a körülmény nem okoz problémát, hogy a bűnbak szerepét a passióban és a keresztfeszítésben nem állat, hanem emberi lény, sőt, isteni személy játssza. A komplikációt az idézi elő, hogy Krisztus életét a bűnbakkal ellentétben nem kímélik, hanem feláldozzák, míg Barabbást szabadon engedik. Az Isten bárányának feláldoztatása nem egyeztethető össze a bűnbakképzés szertartásával.²

Krisztus a kereszthalála után mégis bűnbakként viselkedik, amennyiben magára véve a világ bűneit, poklokra száll, felkeresi Azázelt, azaz a Sátán birodalmát.³ Tovább bonyolítja a kérdést, ha a passiót és a keresztfeszítést nem egyszerű bűnbak-mítosznak tekintjük, hanem – ahogyan René Girard – épp ellenkezőleg, kilépésnek a mítoszok világából, a bűnbak-mítosz leleplezésének, minden ilyen mitikus történetben működő áldozatképző gondolkodási mechanizmus elutasításának. Hiszen Krisztus tökéletesen ártatlanul szenvedte el a kínzásokat és a halált.⁴ Végül pedig, ha mindazon vallásos-kultikus hagyományt, amely a legkülönbözőbb vallásokban, a földteke minden pontján megtalálható, amelyben a közösség bizonyos katasztrófákért, zavarokért egyetlen vagy néhány személyre hárítja a felelősséget, s a bajtól ezek feláldozása révén kíván megszabadulni, ha mindezt vizsgálódási körünkbe kapcsoljuk, akkor szem elől veszítjük azt a jelenségcsoportot, amelynek értelmezéséhez a bűnbak fogalmát segítségül hívtuk. Akkor ugyanis egyformán bűnbaknak kell tekintenünk József Attilát, amennyiben – mint Krisztusnak – ártatlanul, a közösség hibájából pusztulnia kellett, és mindazokat a személyeket is, akiket az irodalom felelőseknek tartott a költő öngyilkosságáért.

Eltérve a kérdés önálló tárgyalása során indokolt teljeskörű elemzéstől, a bűnbak fogalmát mi itt erre az utóbbi kategóriára szűkítjük le. József Attilát mint ártatlan áldozatot, életrajzát mint passiót, öngyilkosságát mint kereszthalált pedig a krisztusi párhuzam kérdéskörébe utaljuk. Az ilyen szűkebb értelemben vett szóhasználat nagyjából fedi azt, ahogyan a *Szimbólumszótár* „bűnbak” címszava értelmezi a terminust: „Egy embert *bűnbaknak* nevezünk, amennyiben mások hibáival van megterhelve, anélkül, hogy az igazságszolgáltatásra hivatkoznánk, anélkül, hogy az adott személynek módjában állna ez ellen védekezni és anélkül, hogy törvényesen el lenne ítélve e hibák miatt. [A bűnbak hagyománya] az embernek azt a mély hajlamát képviseli, hogy saját büntudatát másra hárítsa, és hogy lelkiismeretét ily módon megnyugtassa, amelynek mindig szüksége van egy felelősre, egy büntetésre, egy áldozatra.”⁵

A bűnbakképzésnek két alapvető feltétele van. Az egyik, hogy súlyos, a közösség sorsát érintő rendellenességnek: katasztrófának vagy botránynak kell bekövetkeznie (ténylegesen vagy ideologikusan), amely elegendő indokul szolgál a felelőségkeresés mechanizmusának beindulására. A másik, hogy ne lehessen bizonyossággal és teljesen pontosan megjelölni azokat a személyeket, akik kizárólagosan felelősek, jogilag kárhóztathatók a bekövetkezett szerencsétlenségért, il-

² Northrop FRYE, *Le Grand Code*. Paris, Seuil, 1984. 195., 254–255.

³ Uo. 255.

⁴ René GIRARD, *Le Bouc émissaire*. Paris, Grasset, 1982. 151–186.

⁵ Jean CHEVALIER–Alain GHEEBRANT, *Dictionnaire des symboles*. Paris, Robert Lafont/Jupiter, 1982. 140.

letve akik pontosan kiszabható, arányos büntetéssel megválthatók bűneiktől. Ha a bűnbakok tényleges felelőssége mégis megállapítható, annak súlya szükségképpen mértéktelenül el van túlozva. Amennyiben e két feltétel teljesül, képződik meg a közösség egésze által elkövetett bűnökért való felelősségrevonásra kiszemelt egyének vagy kisközösségek, a bűnbakok arculata. József Attila 1937. december 3-án elkövetett öngyilkossága olyan reakciókat váltott ki, amelyekben mindkét feltétel egyaránt teljesült.

Ki a felelős József Attila haláláért?

A magánkörből kinövő, egyetemes jelentőségű anomália jelenlétére József Attila befogadástörténetében máig érvényes szabatosággal Szabó István mutatott rá az Erdélyi Helikonban: „Ahol az emberi körön belül megvalósulásra törekvő, s a szépség és igazság emberi szolgálatában álló hivatás, s ennek kifejtése a szerep, fut zátonyra, ott az okot a társadalom betegségeiben kell keresnünk. József Attila élete és pályafutása kiáltó példa a társadalomnak azokra a funkcionális zavaraira, melyek az értékek kielégítő biztonsággal való kiválasztásában gátolják, derékbe törnek, s az egyedek elpusztításával megszegyenítik a közösséget.”⁶ A költő végzete tehát botránnyá duzzadt, amely fölött nem lehetett könnyen és gyorsan napirendre térni. A botránnyt a legharsányabban, s az olvasó közönség számára a leghatásosabb formában Remenyik Zsigmond *Költő és a valóság* című cikke kürtölte világgá.⁷

Az írás hatását fokozta, hogy az erdélyi Korunk-beli közlés után megjelent a Szép Szó József Attila emlékének szentelt különszámában is, amely egy ideig a József Attila iránt érdeklődő olvasók legfőbb forrásául szolgált. Remenyik írására az az indulatos összecsapás is felhívta a figyelmet, amely épp ez írás miatt a szerző és Szántó Judit között tört ki, s amelyet a sajtó bőszesen szellőztetett. Remenyik írását mégis elsősorban saját „helyi értéke”, a fékevesztett, shakespeare-i átkozódás tette emlékezetessé kortárs és utókor számára egyaránt: „Méltánylást aligha várhatott a költő ettől a világtól. Pusztuljon, roncsolódjon hát ez a világ, vesszen és süllyedjen, ha legjobb fiai egyikét így veszni hagyta. Jöjjön hát a pusztulás piszkos örvényeivel, ha felelősség fogalma él még ebben a világban, hát bűnhődjék és vezekeljen ez a világ... [József Attila] tiszta emléke, amely él és élni hivatott, váljon legendává és soha szünni nem akaró bizonyítékává ennek a lucskos, gonosz, sárban és ködben hentergő világnak.”⁸

Szabó István a társadalom funkcionális zavarairól, a közönség megszegyenüléséről beszélt József Attila tragikus halálával kapcsolatban. Remenyik a világkatasztrófát emlegette a költő sorsának ekvivalense gyanánt. Arthur Koestler német nyelvű cikkében lényegében ugyanezt az egyenletet állította föl. Gondolatmenetét az teszi különlegesen tanulságossá, hogy számára József Attila, a magára hagyott beteg zseni esete a humanista értékek mindennapi életben való érvényesítésének lehetetlenségét példázza: „Többnyire kedvesek és türelmesek voltunk vele, valamelyest segítettük is, és azzal a diszkrétan leereszkedő elnézéssel kezeltük, ami az érzékenyeket jóval biztosabban tönkreteszi, mint a patkányméreg. Meg lehetett

⁶ SZABÓ István, *József Attila élete és műve*. In *Kortársak József Attiláról*. I–III. Szerk. BOKOR László, s. a. r. TVERDOTA György. Bp., Akadémiai, 1987. II. 1396–1397. (A továbbiakban: *Kortársak*.)

⁷ REMENYIK Zsigmond, *Költő és a valóság*. In *Kortársak*, II. 936–941.; 973–975.

⁸ *Kortársak*, II. 940.

volna menteni, ha alaposan gondját viselték volna. Ám az ilyen akciók roppant nagy és megerőltető energia- meg időráfordítást igényelnek. Lehangelő tapasztalatokra lehet szert tenni az efféle szertelen mentési művelet során. Senki sem óhajt a lélekmentés Don Quijotéje lenni, inkább megmarad a filantrópia Sancho Panzájának. Az ilyen esetek döbbenetnek rá az irodalom és a valóság, az eszmei és a társadalmi lét közt tátongó szörnyűséges szakadéokra. Hirtelen megvilágosodik, hogy a humanista értékek, noha szóban és írásban méltó helyükre állítjuk őket, nem illeszthetők bele civilizációnk hétköznapi gyakorlatába, és egyebek közt ezért is el kell pusztulnia ennek a civilizációnak.⁹

A civilizáció pusztulását bizonyító érvényű botrányon túl a bűnbakkeresés másik előfeltételét az a bizonytalanság képezi, amely a költő sorsáért viselt felelősség megállapítása és súlyának mérlegelése körül kialakult. A szárszói öngyilkosság okaival és a hozzá vezető folyamattal kapcsolatosan két ellentmondó hipotézis született nyomban a tragikus eseményt követően. Az egyik így hangzik: „Nem az étellel folytatott küzdelemben fáradt bele – az örület árnyéka elől menekült a mindent elsimító és megoldó halálba.”¹⁰ A másik: „József Attila, szerencsétlen magyar költő tragikus halálával kapcsolatosan fel kell vetni a felelősség kérdését. Mert nem lehet azzal elintézni az ügyet, hogy a gyógyíthatatlan idegbaj az oka mindennek... Azt is kutatni kell, hogy miért következett be József Attilánál az összeomlás, miért lett idegbeteg? Ha ezt a miertet felvetjük, egyszeriben túlnő a személyes tragédia keretein a kérdés.”¹¹

Óriási tévedés lenne, ha azt a következtetést vonnánk le, hogy az előbbi álláspontot a költő ellenfelei, lekcinsyilői, az utóbbit pedig a hozzá közel állók tették magukévá. Mi sem mutatja ezt jobban, mint hogy az első idézet Németh Andortól származik, akit már a korabeli köztudat is (joggal) a költő egyik legjobb barátjaként és legérzékenyebb kritikusa gyanánt tartott számon. Ugyanakkor a szélsőjobboldalnak eszébe sem jutott kétségbe vonni, hogy a költő a környezetének áldozata volt. Csak éppen a felelősséget hátrították vissza, részben a baloldalra, részben magára a költőre: „De miért keresik bennünk a bűnbakot tragikus sorsáért?... A szemrehányás a költő sorsa miatt őket [a baloldalt] érheti elsősorban. Azokat, akik a legtekintélyesebb vagonok boldog élvező birtokosai, akik a leggyanúsabb »baloldali« célokra, kompromittálásokra, zuglapok fenntartására egy héten többet áldoznak, mint a költő egész évi szükséglete lett volna... Ezért kellett elveszni József Attilának fiatalon. Sorsa bűnhődés volt. Bűnhődése azoknak, akik elhagyták fajtájuk értékeinek kijelölt keretét és idegen érdekek malmára hajtották a vizet.”¹²

Azoknak a sorában, akik óvtak attól, hogy József Attila sorsát az őt ért csapásokra vezessék vissza, különleges hely illeti meg Bak Róbertet, József Attila utolsó kezelőorvosát részint a kortársak döntő többségénél nagyobb fokú autentikussága, részint pedig a beteghez való személyes közelsége folytán. Bak doktor a Szép Szó különszámában megjelent *József Attila betegsége* című írásában a lelki kór jegeit már a beteg serdülőkorában felfedezni véli: „A schizophreniás elmezavar praedispozíciós karakterbeli jellegzetességei és elszórta jelentkező finomabb tünetei visszamenőleg, távolra követhetők.” Igaz, ebből nem von le a túlzó kórélet-tani determinizmus szellemében fogant következtetést: „Természetesen mindez

⁹ Arthur KOESTLER, *Ein Toter in Budapest*. In *Kortársak*, II. 1533.

¹⁰ NÉMETH ANDOR, *József Attila tragikus öngyilkossága*. In *Kortársak*, I. 570.

¹¹ *Harmadnapja nem eszek...* In *Kortársak*, I. 577.

¹² *A költő halála – jobbról nézve*. In *Kortársak*, I. 669., 670.

még nem vezet szükségszerűen schizophreniához". Végző soron azonban erőteljesen relativizálja a külső indítékok szerepét a betegség kibontakozásában: „Itt szeretnék válaszolni arra az önként adódó kérdésre, hogy nem ebbe a »szerelem«-be betegedett-e meg. Amit ma a schizophreniáról tudunk, nem támogatja ezt a feltevést. Súlyos szociális körülményeinek sem tulajdoníthatunk lényeges szerepet a betegség létrejöttében, bár nem tudhatjuk, hogy az élményeknek és a veleszületett diszpozícióknak milyen ötvözete szükséges ahhoz, hogy a betegség megjelenjék.”¹³

Azok az érvelések, amelyek a külső okokkal szemben a hangsúlyt a betegségre helyezték, s ezáltal az egyéni vagy társadalmi felelősség csökkentésére irányultak, Bak idézett megállapításaira támaszkodtak. Ebben a szellemben szólította föl higadtságra Ignotus Pál az írástudókat: „Ne átkozódjunk, barátaim, s ne föllebbezünk irodalomtörténeti igényperekkel az ítélet ellen, amelyet ő maga mondott ki, a léttel folytatott valóperében.”¹⁴ Ebben a szellemben ismételte meg figyelmeztetését Németh Andor: „Így terjedt el országszerte az a sajnos hihetően hangzó, de ezúttal teljesen alaptalan legenda, mely szerint József Attila nyomora elől menekült a halálba.”¹⁵ Ez a belátás fogalmazódott meg Cs. Szabó László cikkében is: „Szervi idegbetegsége volt, akárcsak első istápolójának... A vagyon sem mentette volna meg a szenvedéstől, talán a választott halálnemtől sem.”¹⁶ Schöpflin Aladár is vette a bátorságot némi fenntartás megfogalmazására: „Szóval nem életkörülményei tették idegbeteggé, hanem lappangó idegbetegsége alakította életkörülményeit.”¹⁷ Végül Márai Sándor különvéleményét idézhetjük: „Úgy emlegetik, mint a társadalmi rend egyik áldozatát. Ez a vád orvosi szempontból esztelenység. Életkörülményein nem múltott betegsége s öngyilkosságát sem lehet nagy emberi magányával és nyomorúságával magyarázni. Mindez végzet volt.”¹⁸

Kollektív lelkifurdalás és egyetemes felelősség

Ezzel azonban majdnem kimerítően felsoroltuk azokat az eseteket, amelyek a felelősséget elhárító vagy csökkentő hipotézist támogatták. Feltűnő, hogy olyanok képviselik ezt az álláspontot, akik a költő közeli barátai, szövetségesei közé tartoztak, mint Németh Andor vagy Ignotus Pál, Bak Róbert, illetve hangsúlyozottan autonóm személyiségek voltak, mint Márai vagy Cs. Szabó. Schöpflin esetében inkább önmegnyugtatóra gyanakodhatunk, amelyet illő módon önvád is kísér: „Mindnyájunknak oka van egy kis lelkifurdalást érezni.”¹⁹ Meg kell azonban állapítani, hogy sem az idézett szakmai, sem a baráti tanúságtételeknek nem volt sok foganatja. Németh Andor állításai fölött, noha egyébként írásaira hivatkoznak, a József Attila-irodalom egész egyszerűen átsiklik. „Öngyilkossága nem volt véletlen, mint ahogy betegsége sem volt az, s kisémmizettsége is sorsszerű” – olvashatjuk egy egykorú cikkben.²⁰ Bak doktor szakszerű tétélein ugyanígy túlte-

¹³ BAK Róbert, *József Attila betegsége*. In *Kortársak*, II. 1015., 1016., 1017.

¹⁴ IGNOTUS Pál, *Költő és a halál*. In *Kortársak*, II. 982.

¹⁵ NÉMETH Andor, *Emlékek farkasvermében*. In *Kortársak*, II. 1067

¹⁶ Cs. SZABÓ László, *Ultima verba*. In *Kortársak*, II. 1048.

¹⁷ SCHÖPFLIN Aladár, *Asszonyok költőkre emlékeznek*. In *Kortársak*, II. 1284.

¹⁸ MÁRAI Sándor, *Tegnap és ma*. In *Kortársak*, III. 1673.

¹⁹ SCHÖPFLIN Aladár, *Asszonyok költőkre emlékeznek*. In *Kortársak*, II. 1284.

²⁰ MURÁNYI-KOVÁCS Endre, *József Attila emlékezetére*. In *Kortársak*, II. 1042.

szi magát a József Attila-irodalom, egy szélsőjobboldali szerző például az alábbi módon: „Hiába magyarázza Bak Róbert dr., hogy a költőt »schizophreniás elmezavar« vitte a halálba. (106. oldal.) Ez csak a külső ok. Lelke széthullott a mételyek mételyében, a kávéházi asztalok mellett, a freudi és marxi társadalom és keresztényellenes hipnózisban...”²¹

Valóban, hiába „magyaráztak” a felsorolt személyek, kezdettől mindvégig az a gondolkodásmód uralta a terepet, amelyet egy cikk címe így fejez ki: *Miért kellett meghalnia József Attilának?*, s amelynek konklúziója így foglalható össze: „a halálba menekül a kínok elől”.²² A példákat nehézségek nélkül megsokszorozhatjuk: „abba, hogy nyomorgott és nem tudott érvényesülni, beleőrült és a vonat elé vetette magát”; „tragikus sorsa felé, a tébolyba, a szárszói mozdony kerekei alá, a meg nem értés, a nagy magyar közöny kergette”; „az apró szenvedések és megalázások kergették a tébolyba és a tébolyból a tehervonat kerekei alá”; „Csuda-e, ha aztán a valóság elől az örületbe, s az örület elől a vonat kereke alá menekült?”; „S akkor még törnünk kell a fejünket, hogy József Attila mért törette szét a fejét a tehervonattal, illetőleg, honnan támadt benne az örület, amely utóbb az öngyilkosságba kergette?” stb., stb.²³

Az ezzel ellentétes álláspont korántsem volt ennyire kategorikus. Maga Bak Róbert is jelentős mozgásteret hagyott a külső okok latolgatásának: „nem tudhatjuk, hogy az élményeknek és a veleszületett diszpozícióknak milyen ötvözete szükséges ahhoz, hogy a betegség megjelenjék”. Németh Andor ugyancsak nyitva hagyja a kiskaput a felelőskeresés előtt: „Semmiesetre sem igaz tehát, hogy anyagi gondok törték meg, legalábbis nem abban a hétköznapi értelemben, ahogy ez förténni szokott.” Ezen a kiskapun később ő maga is kilép, s 1944-ben megjelent könyvében már ő maga is a bűnbakkeresők szigorával vizsgálta barátja irodalmi-társadalmi közegét. Ugyanezt mondhatjuk el a többi említett szerzőről is. Schöpflin elismeri, hogy „bizonyos, hogy sok méltatlanságot szenvedett... Bántalmak is érték verseiért... néha szörnyen nyomorog...”²⁴

A legékezzsúlyosabban talán Márai okfejtése mutatja, mennyire részlegesen lehetett csupán felmenteni a társadalmat a született betegségre való hivatkozással: „Amiről persze lehetne vitakozni, hogy szerencsésebb, nyugalmasabb, egy árnyalattal gondtalanabb életfeltételek mellett ez a gyönge test és rebbenékeny, érzékeny, beteg lélek nem bírkozik-e eredményesebben a kórral? Ha lett volna »havi kétszáza«, – mint híres versében panaszkolta, – talán ellenállóbb a szervezet és a lélek. Nem a nyomor okozta a kórt, de a nyomor is részes abban, hogy a lélek nem bírta el egyszerre az élet és a betegség terheit... nem hallgathatom el, hogy e költővel szemben tanúsított közömbösség csakugyan megdöbbentő volt és szívet szorító. Megmenteni talán nem lehetett, de lehetett volna segíteni, enyhíteni sorsát. S csak nagyon kevesen segítettek.”²⁵

Az történet tehát, hogy az elmezavar, majd az öngyilkosság felhívta a közvélemény figyelmét azokra a nélkülözésekre, megaláztatásokra, amelyeket a költőnek pályája során el kellett szenvednie. Bármennyire pontosan és biztosan be lehetett

²¹ Ifj. dr. GALLUS Sándor, *Megjegyzések a Szép Szó József Attila számához*. In *Kortársak*, II. 1111.

²² *Miért kellett meghalnia József Attilának?* In *Kortársak*, I. 653., 654.

²³ *A költő sorsa*; ANDREÁNSZKY István, *József Attila; József Attila emlékest Komáromban*; (s. g.), *A mosónő fia*; GÁBOR Andor, *Ige jutányos áron*. In *Kortársak* I. 661., 666., *Kortársak*, II. 1125., 1141., 1221.

²⁴ NÉMETH Andor, *Emlékek farkasvermében*; SCHÖPFLIN Aladár, *Asszonyok költőkre emlékeznek*. In *Kortársak*, II. 1068., 1284.

²⁵ MÁRAI Sándor, *Tegnap és ma*. In *Kortársak*, III. 1673.

volna is bizonyítani, hogy tragikus végének az égvilágon semmi köze a szegénységhez és a serelemekhez, ez utóbbiak a közvélemény szemében akkor is cáfolhatatlan tényekké váltak. Ha valaki kétségbe is vonta az ok-okozati kapcsolatot a szárszói tragédia és a költő helyzete között, azt nem tagadhatta, hogy egy ilyen kivételesen nagy költővel szemben a kortársak súlyos méltánytalanságokat követtek el. Lélektanilag lehetett kisebbiteni a költővel szembeni felelősséget, „metafizikai” értelemben azonban nem. A bűnbakkeresésnek tehát a költő halálát követő években nemigen volt alternatívája.

A *Szimbólumszótár*ból idézett bűnbak-definíciónak van egy eleme, amelyre mindeddig nem fordítottunk kellő figyelmet: arra tudniillik, hogy a társadalom ellen elkövetett súlyos bűn vagy mulasztás, vagy egy ártatlan áldozattal szembeni vétkek miatt érzett büntudat kollektív természetű, érvénye az egész közösségre kiterjed. A bűnbakok valamilyen tényleges részfelelősség vagy más olyan jegyek alapján, amelyek kiváltképpen alkalmassá teszik őket erre a szerepre (idegen származás, testi hiba, kivételezett társadalmi helyzet stb.) mintegy helyettünk bűnhődnek, áthárítjuk rájuk saját lelkifurdalásunkat. A József Attila-kultuszban kibontakozott bűnbakkeresés gyökerénél megtaláljuk a rossz társadalmi lelkiismeret mindkét változatát: az egyes- vagy többes szám első személyű büntudatot éppúgy, mint az adott közösség egészét sújtó vádat.

Érdekes, hogy az önvád a legtrikább esetben fogalmazódik meg olyan személyekben, akiket a köztudat is felelőssé tett a költő ellen elkövetett bűnökért és mulasztásokért. Az önostorozás tehát nem kevesebb irreális elemet tartalmaz, mint a vétkesek kijelölése. Katona Jenő már 1937. december 5-én, a temetés napján leszögezte, hogy József Attila jobb sorsot érdemelt volna. „S hogy nem így történt, azért mindnyájan felelősek vagyunk.”²⁶ Pálóczi-Horváth Györgyben Az Est halálhírének látványa indította el az önvizsgálatot: „Neve, öklömnyi betűkkel az asztalon heverő újság első oldalán, keserűséget és önvádat ébreszt.” Az önvád nem aranyra elkövetett bűnök, hanem inkább a hathatós segítség elmaradása vagy elégtelen volta miatt ébred: „Miért nem adtunk neki inkább többet, könnyelműen, olyan ajándékozó kedvvel, amilyen ajándékozó kedvében volt a természet, amikor a költőt megáldotta vízióival.”²⁷

A lelkifurdalás elsősorban a költő jóbarátaiban, személyes ismerőseiben, elvbárátaiban lép működésbe. Fűsi József, a Szép Szó munkatársa így fogalmaz: „Bizony, lelkiismeretfurdalással kell kezdenem nekem is, hogy legalább, míg írok róla, szabaduljak meg a kínos érzéstől, hogy késő, minden késő.”²⁸ Természetesen Remenyik Zsigmond hátborzongató shakespeare-i átkait önnönmaga és a költő barátai ellen is fordítja: „Mi, barátai se maradjunk kivételek. Ismerősei és barátai, kiváltképp azok, személy szerint, akik utolsó kívánságában őt visszautasítottuk, utolsó, nyilván ravasz kérelmét elutasítottuk... Bennünket is, akik nem vettük be az autóba, ítéljen elmúlásra, zavarkeltésre, öntudatunk elhomályosulására a sors és körülményeink. Jussunk piszkos hírkeltők szájára, fosszanak meg bennünket nagy költőtársunk emlékének jogos jussától, vádoljanak bennünket tudatos részrehajlással és pártoskodással.”²⁹ Bóka László mintegy személyes példával előljárva buzdítja kollektív felelősségvállalásra kortársait: „nem magyar és nem keresztény

²⁶ KATONA Jenő, *A vonat elé vetette magát és meghalt József Attila költő*. In *Kortársak*, I. 558.

²⁷ PÁLÓCZI-HORVÁTH György, *Az öngyilkos József Attila*. In *Kortársak*, I. 566.

²⁸ FÜSI József, *József Attila*. In *Kortársak*, II. 918.

²⁹ REMENYIK Zsigmond, *Költő és a valóság*. In *Kortársak*, II. 941.

az, aki nem érez bűnbánatot láttára s nem ember, ki nem érzi a felelősség egyetemességét... Nem körítünk glóriát feje köré, nem vádolunk senkit hulltáért. Önmagunkkal szemben vetjük fel a felelősség kérdését.”³⁰

Nagy István, az erdélyi író a proletariátus képviselőjében gyakorol önbírálatot: „Mert mi is hozzájárultunk a megkergetéséhez. Be kell vallanom: néhány évvel ezelőtt nekem is nagyon idegen volt a verselése...”³¹ A kollektív önvád következő hullámát a Németh Andor által összeállított *Összes versek* kiadása indította el. „Vaskos kötet fekszik előttünk, mint az élő lelkiismeretfurdalás” – indítja ismeretétését Féja Géza.³² „József Attilát örök mementóként emlegetheti mindenki ebben az országban, aki a magyar kultúra ügyét szolgálja, mert élete, sorsa valamenynyünk bűne” – szögezi le Kodolányi János.³³ De a legérdekesebb a Pro Christo szerzőjének, Pócsi Ferencnek az esete, aki először akkor találkozott József Attila nevével, amikor a Szép Szó egyik 1937 őszi számában elolvasta a költő *Tudod, hogy nincs bocsánat* című versét. A szerző utólag súlyos szemrehányást tett magának azért, mert annak idején nem tett kísérletet a kétségbeesett ember jobb, keresztényi útra térítésére: „Még ma is felülülő, fájó lelkiismeretfurdalás tölt el, ha arra gondolok, hogy nem engedelmeskedtem akkor mindjárt Isten világos küldőszavának: menj el hozzá, vagy írd neki!”³⁴

A nagyszámú példából befejezőképpen még kettőt emelünk ki. Az egyik Arthur Koestler önostorozása: „Barátai voltunk, és bőségesen hozzásegítettük, hogy a vonat alá kerüljön, most aztán mind nekrológot írunk róla... mi mind tudtuk, hogy zseni, mégis engedték szemünk láttára szép lassan tönkremenni... Közös erővel pusztítottuk el őt, mi kommunisták és antikommunisták, frakciós társak, széplelkek, dialektikusok, materialisták, idealisták, intellektuelek, mindnyájan elvontak és alantasok.”³⁵ Végül Fodor József szavait idézzük fel. Egyrészt azért, mert cikke 1943-ból való, s így mutatja, hogy a lelkiismeretfurdalás nem a tragikus halál kiváltotta közvetlen felindulás megnyilvánulása volt, hanem éveken át szívósan kísérte a József Attila-recepciót. Másrészt Fodor önvádja a visszafizethetetlen adósság, a megadhatatlan tartozás jellegzetes, József Attila esetében gyakran előforduló képzetkörére épül: „Utána nem maradt más, csak az önvád, mely mindnyájunkban feldöbent. Miért nem tettünk meg mindent érte, amit tehetünk?... Valaki elment, akivel szemben csak tartozásaink vannak. Gondoltuk: csak gyászolnunk lehet, és tartozásainkat éreznünk a költővel szemben, aki annyit adott nekünk és tőlünk nem kapott semmit.”³⁶

A bűnbakkeresés, a felelőségáthárítás társadalomlélektani háttereként végül a kollektív bűnösség öntudatát jelölhetjük meg, a példák tömegéből csak néhány jellegzetes megfogalmazást idézve föl. „Betegágya körül... a nemzet aggodalma nem jelentkezett”; „Felelős a társadalom...”; „Ezek a versek félelmetes erejű tanulságok a kor és a társadalom ellen, amelyben a nagy költő tevékenykedett és elpusztult”; „a halálba menekült a kínok elől... És az egész világ elől, mely most lelkiismereti furdalásokat érezve sopánkodik”; „József Attilát tragikus sorsa felé, a tébolyba, a szárszói mozdony kérékei alá, a megnemértésbe a nagy magyar

³⁰ BÓKA László, *Egy vádoló halott*. In *Kortársak*, II. 1040.

³¹ NAGY István, *Az elsötétült „Külvárosi éj”*. In *Kortársak*, II. 1100.

³² F. G. [FÉJA Géza], *Egy könyvmapi kötetéről*. In *Kortársak*, II. 1138.

³³ KODOLÁNYI János, *József Attiláról*. In *Kortársak*, II. 1182.

³⁴ P. F. [PÓCSI Ferenc], *Vak vezet világtalant*. In *Kortársak*, II. 1203.

³⁵ ARTHUR KOESTLER, *Ein Toter in Budapest*. In *Kortársak*, II. 1533.

³⁶ FODOR József, *Beszéljünk higgadtan*. In *Kortársak*, III. 1830.

közöny kergette.³⁷ Ezekben és az ehhez hasonló közhelyesebb megfogalmazásokban valamilyen módon mindig a magyar nyelvet beszélők egyetemessége van célba véve: a nemzet, a társadalom, a kor, az egész világ, a nagy magyar közöny, a költő évtizede, a költő népe, a közönség stb. Vagy pedig nem alanyként, hanem tevékenységi és viselkedési módként kapnak nevet a pusztuláshoz vezető okok: közömbösség, rosszindulat, ellenséges erők. „Költő volt és nem fogadta be ez a világ sem műveit, sem önmagát, amíg élt... értetlenül elfordultak tőle az arcok és fanyar hangok kórusa áradt feléje”³⁸ – sorakoznak egyetlen mondatban a kirekesztés gesztusai.

Emeljünk ki néhány erőteljesebb megfogalmazást az egyetemes vád tengeréből. Az egyik változatban József Attila öngyilkossága „a kor önmaga ellen elkövetett merényletévé”³⁹ általánosul: „Nemzeti költő volt, az öngyilkos nemzeté, mely legjobb fiainak vérére engedi iszonyatosan és korán kiömleni.”⁴⁰ Kodolányi más vonatkozásban már idézett írásában kollektív büntettként értelmezi a költő sorsát: „oly sorvasztó, reménytelen és megalázó nyomorban élt, hogy az már nem is szerencsétlenség volt, hanem ellene elkövetett kollektív büntetés.”⁴¹ Ez a gondolat a háború alatti évek egyik vezérszólamává válik. Az 1942-es újratemetés kapcsán írott egyik cikkben így bukkan föl újra: „Egyeseknek szinte úgy tűnhetett, mintha a közönyös társadalom most akarná jóvátenni az öngyilkosságba kergetett költővel szemben elkövetett bűneit.”⁴² Barabás Tibor egy József Attiláról írott brosúrájában a motívumot az alábbi változatban olvassuk: „Nevét öles plakátokon a világirodalom legnagyobbjai mellé s a legnagyobb magyarok fölé helyezik. Mintha azt a kollektív büntudatot akarnák levezekelni, melyet a szellem minden emberével tanúsított részvégtelenségük miatt éreznek.”⁴³ A közönség pálfordulásán a kor írástudói többnyire megbotránkoznak, így például Radnóti: „Ringyó, nyavalyás közönség... Elönt a keserűség. Még tapsoltok?”⁴⁴ Fodor József: „Alljon elő az ünneplők kilencvenkilenc százaléka, és mutassa meg, hogy tett-e (ha tehetett volna is) a testi József Attiláért valamit?”⁴⁵ S amint a rossz lelkiismeret, úgy az egyetemes vád is végigkíséri a korszak József Attila-fogadtatását. „Mihelyt elpusztul, megszólal az ország lelkiismerete” – foglalja össze 1943-ban Juhász Géza a kollektív önkritika megnyilvánulásait.⁴⁶

A bűnbakkeresés műveletei

Az irreálisan kiterjedt érvényű rossz lelkiismeret és a közönség egészét célbavevő vádemelés, a kollektív önkritika e két formája tartósan bőséges indulati erőforrásokat bocsájt a bűnbakkereső buzgalom rendelkezésére. E természetes

³⁷ PÁLÓCZI-HORVÁTH György, *Az öngyilkos József Attila; Harnaadnapja nem eszek...*; NÉMETH Andor, *Mit illik József Attiláról tudni?: Miért kellett meghalnia József Attilának*; ANDREÁNSZKY István, *József Attila*. In *Kortársak*, I. 565., 577., 635., 654., 666.

³⁸ József Attila élete. In *Kortársak*, II. 1264.

³⁹ MELLÉKY Kornél, *József Attiláról, az ügyvédje*. In *Kortársak*, II. 1024.

⁴⁰ HORVÁTH Béla, *József Attila*. In *Kortársak*, II. 1038.

⁴¹ KODOLÁNYI János, *József Attiláról*. In *Kortársak*, II. 1180.

⁴² *A fogadtatás*. In *Kortársak*, III. 1678.

⁴³ BARABÁS Tibor, *József Attila a szegénység költője*. In *Kortársak*, III. 1719.

⁴⁴ RADNÓTI Miklós *Naplójából*. In *Kortársak*, II. 1339.

⁴⁵ FODOR József, *Mennybéli költő üzenete*. In *Kortársak*, III. 1925.

⁴⁶ JUHÁSZ Géza, *Az utca és a föld*. In *Kortársak*, III. 1954.

forrásokhoz sok más tényező is csatlakozik: a költőt áldozatként maga elé tartó, vele takarózó sértettség, egyéni leszámolási szándék, társadalmi és csoportérdek, magánambíciók, irodalmi, kulturális és társadalmi küzdelmek megvívásának aktuális szükségletei stb. felnagyítják és arányaiban eltorzítják a bűnbakkeresés spontánul kialakuló méreteit, formáját és rendjét.

Két ellentétes irányból követhetjük nyomon azokat az elemeket, amelyek a bűnbakkeresés mechanizmusába beépülnek, annak anyagát szolgáltatják. A bűnösökként megnevezett, „tetemre hívott” egyéneket és közösségeket a maguk egyedi sajátosságaival, önértékével kell elsődlegesen figyelembe venni, mielőtt tekintettel lennénk arra a helyiértékre, amelyet az adott negatív rendszerben, számukra hátrányos szereposztásban kapnak. Ebből a szempontból két, jól elkülöníthető csoportra oszthatjuk az eseteket. Az egyik csoportba azok tartoznak, akiknek az áldozatuknak tekintett központi alakkal, esetünkben a kultusz tárgyával való kapcsolatát tisztázni megkerülhetetlen, szükségképpen megoldandó feladatot jelent. Példaként Babits Mihályt és Horger Antal említhetjük, akik – különböző okokból – nem kerülhették el a megbélyegző néven nevezést. Megtörténhet, hogy egy-egy inkriminálható szereplő (természetesen csak akkor, ha nem prota- gonista), elkerüli a bűnbakkeresők figyelmét. Így „úsztá meg” a vád alá helyezést Zolnai Béla professzor, a Széphalom glosszáírója vagy Földi Mihály a költő verseit megalázó módon sokáig elfektető szerkesztő az ebből a szempontból legkritikusabb években.

A másik csoportot azok képezik, akik akár megnevezetlenül is maradhatnak, de a bűnbakkeresés beinduló mechanizmusának az adott vonatkozásban szükség van áldozatokra, ezért (például egy adott foglalkozást űző, s az áldozattal kapcsolatba került személyek) belesodródnak, belekeverednek az ügybe. Tényleges, szerény szerepükhöz mérten a felelősségkereső folyamat során másodlagosan többletjelentőségre tesznek szert. Éppen abszurd, irracionális voltánál fogva pontosan szemlélteti az áldozati szerepre való kiválasztás kiszámíthatatlan „logikáját” Shakespeare *Julius Caesarjának* az a jelenete, amelyben az Antonius beszéde nyomán felbőszült polgárok célpontot keresnek haragjuknak. A politikus halálért ténylegesen felelős szenátorok meggyilkolására induló tömeg felkoncolja Cinnát, a költőt, csupán mert neve az összeesküvők egyikének nevével azonos: „Tépjétek össze, szaggassátok ízekre: ő is áruló” – hangzik a felszólítás. „Én Cinna, a poeta vagyok, én Cinna, a poeta vagyok.” Hiába a védekezés. „Tépjétek össze rossz verseiért” – kiált föl a lincselők egyike. „Én nem a pártütő Cinna vagyok” – próbál védekezni a szerencsétlen. „Semmit sem tesz, neve Cinna. Csak nevét szakasszátok ki szívéből, azután hadd menjen” – szól az ítélet.⁴⁷

Sajátosan rímelt az áldozat kiszemelésének erre a logikájára G. Hajnal László önkritikus vallomása: „Amikor József Attila, ez a szegény, szomorú lélek olyan költőhöz méltatlan módon szállott el az értetlenek közül, sokáig dühöngő gyűlölettel néztem a szembejövő emberek arcába és különösen felelőssé tettem minden jóllőtözött, jóllakott polgárt a szegény költő halálért.”⁴⁸ Nos, József Attila pszichoanalitikusai bűnbakká kiszemelésében kétségkívül eme shakespeare-i logika érvényesült. A költő öngyilkosságát csak igen erős elfogultsággal lehet orvosi műhibára

⁴⁷ William SHAKESPEARE, *Julius Caesar*. Harmadik felvonás, 3. szín. In *Shakespeare összes művei*. 2. köt. Bp., Európa, 1964. 202.

⁴⁸ G. HAJNAL László, *Ignotus súlyos támadása vagy inkább a magyar írók lelkiismerete*. In *Kortársak*, I. 643.

visszavezetni, még akkor is, ha bebizonyosodik, hogy az analitikus kezelésben történtek melléfogások.

A másik irány, amelyből a közösségi rossz lelkiismeret áthárítására legalkalmasabb alanyokat szemügyre vehetjük, a bűnbakkeresés logikája. A vád képviselői a szükségleteknek megfelelően fölerősíthetik vagy lefojthatják egy-egy személy vagy egy-egy történés jelentőségét. Olykor egy konfliktus természetes módon elhalványuló emlékét a történeti körülmények alakulása újra fölelevenítheti, művi módon napirenden tarthatja, sőt, korábban nem létező élt adhat neki. 1945 után a Babits elleni támadás a hatalom irodalompolitikai érdekeinek alárendelten még a korábbinál is élesebbé vált. Még az is megtörténhet, hogy mintegy kiássák az eltemetett csatabárdot. A költőre nézve az illegális kommunista mozgalomban ártalmas szerepet játszó figurák egy része például meglehetősen nagy késéssel lett megbélyegezve. Mellékszereplőkből a perújrafelvételek során főszereplők válhatnak és ennek a fordítottja is megtörténhet. Szántó Judit megítélésének alakulásában tanulmányozhatjuk a leglátványosabb fluktuáció jelenségét.

A bűnbakkeresés mechanizmusa meglehetősen szigorú szabályoknak engedelmeskedik. Mi sem mutatja ezt jobban, mint hogy – ha egyszer a vádaskodás megindul – nagyon nehéz a kor kulturális szereplőinek távol tartaniuk magukat tőle. Alighanem igaza van René Girard-nak, amikor Simon Péter Jézus-tagadását elemezve megállapítja, hogy a keresztrefeszítés elkerülésének legjobb módja (legalábbis színleg) a keresztre feszítők közé keveredni, az ő tűzüknél melegedni.⁴⁹ Még egy vádlott védelmében sem a legcélravezetőbb megoldás a bűnbakkeresők közül való kilépés, védőbeszéd tartása, hamarabb megtérül, ha az éppen vád alá helyezett bűnbak helyett vagy egyenesen vele szemben más bűnbakot választunk. Így hártja vissza a háború alatt a jobboldal a felelősséget József Attila tragédiájáért például mecénásaira és elvbarátaira, akik – lévén részben zsidó származásúak – ebben az időszakban egyéb okokból is „bűnbakképes” közösséghez tartoztak.

A tanulmányunk tárgyát képező szövegekben a tetemrehívás különféle, jól begyakorolt műveleteit figyelhetjük meg. Egyikük: a fokalizáció. Mint láttuk, a bűnbakképzés forrása a kollektív büntudat. Egy-egy szöveg, szerzőjének szándékától függően, megmaradhat a legnagyobb fokú általánosítás, azaz a legkisebb mértékű bűnbakképzés szintjén, amikor – mint láttuk – a kort, a nemzetet, a társadalmat, a világot, az általános alanyt jelöli meg, mint a költő tragédiájának felelősét. Megcélozhat a vádemelő valamely kisebb közösséget, de amely még mindig eléggé általános ahhoz, hogy sokan magukra vegyék a vádat, s cserébe, az igazi felelősök elrejtőzhessenek szem elől: a költő saját osztálya, népe, rétege, nemzete, a „Parnasszus”, azaz az írók közössége, az olvasó közönség, a jómódú emberek, a szerkesztőségek stb. Ez utóbbi esetekben indirekt megnevezés, metonimikus megjelölés is előfordulhat. Általános névvel látják el a célbavettekét, de mindenki tudja vagy sejtí, konkrétan kikre gondolnak.

A globalizáló vádemeléssel vagy a részlegesen konkretizáló eljárással ellentétben a bűnbakképzés legteljesebb formájának akkor vagyunk tanúi, ha pontosan, egyedileg is néven nevezik a vétkeseket. Ilyenkor is két fokozat áll elő. Vagy a legteljesebb módon elszigetelik a megnevezettet, s egyéni, pusztán személyes felelősségét vizsgálják, vagy pedig valamely közösség képviselőjét látják benne, azaz a metonimiának most az ellentétes iránya lép működésbe, amikor a rész képviseli az egészet. Az egyén tökéletesen izolált felelősségrevonása termé-

⁴⁹ René GIRARD, *Le reniement de Pierre*. In Uő., *Le Bouc émissaire*. Paris, Grasset, 1982. 221–242.

szetesen határesetként képzelhető csak el, hiszen a bűnbakkeresés lényege éppen az, hogy a részre egy nagyobb egész hibáit vagy vétkeit terheljük.

Különbséget tehetünk a szövegek között aszerint, hogy csak egyetlen felelőre koncentrálják figyelmüket, vagy pedig az egymástól független, egymáshoz képest heterogén vádlottak egész körét felsorolják, akiket csak a közös áldozat személye köt össze egymással. Az előbbi változatra nagyon gyakran azért kerül sor, mert egy egyedi alkalom jobban ráirányítja a tekintetet egy adott szereplőre, mint másokra. Az a bejelentés például, hogy József Attilának poszthumusz oda akarják ítélni a Baumgarten-díjat, természetes módon váltotta ki a sajtó egyoldalú figyelmét Babits és a szárszói öngyilkos konfliktusa iránt. Nem elhanyagolható körülmény a bűnbakkeresés lefolyása szempontjából az sem, milyen tényezőknél tulajdonítják az áldozattá válás bekövetkeztét, azaz – József Attila esetében – milyen okokkal motiválják a költő öngyilkosságát. Az egyik lehetséges ok a nyomor és a nélkülözés, a másik a hatalmi szervek és a hatalom képviselői részéről történt üldöztetés, a harmadik az értékek felismerésére és számontartására hivatottak részéről a költőt ért mellőzés, végül a megalázás és cserbenhagyás, amelyet főleg az áldozathoz közelebb állóknak vetnek a szemére. Ezekhez az erkölcsi-lélektani kategóriákhoz kerestetnek a legmegfelelőbb ágensek.

Mivel az áldozat költő, nagy súllyal esik latba minden utalás, amit műveiben a bűnbakkeresés szempontjából haszonnal vissza lehet vonatkoztatni életére. A *Tiszta szívvel*, a *Szülelőnapomra* és a *Curriculum vitae* nyomán például elkerülhetetlen volt Horger Antal súlyos megbélyegzése. Végül látnunk kell azt is, hogy a bűnbakkeresés, miután működésbe lendült, kollektív tevékenységként mintegy függetleníttette magát a benne résztvevő egyedek akarától. „Repül a nehéz kő, ki tudja, hol áll meg” – jellemezhetnénk Arany János szavaival a folyamat lezajlásának befolyásolhatatlanságát. Így került a vádemelés kezdeményezésében kezdettől jelentős szerepet játszó Szép Szó köre hamarosan maga is a tetemre hívottak feketelistájára a szélsőjobboldal részéről. Az inkrimináltak köre tehát, ha nem is szeszélyesen, de nem is szabályozhatóan bővült az idők során.

Babits Mihály és a Baumgarten-kuratórium felelőssége

Babits, a Baumgarten-alapítvány és a Nyugat felelősségre vonása 1937 és 1945 között közel félszáz névreszóló támadó (és néhány védekező, magyarázkodó) cikkben ment végbe. Olykor a támadás csupán egy mondatra terjed ki, igaz, ez az egyetlen mondat adott esetben ostorcsapással ér fel, mint Faludy György két sora: „S nem volt keményebb a tehervonat / vaskereke Babits Mihály szívénél.”⁵⁰ Olykor egész cikkekre kiterjedő éles polémiát olvashatunk, mint Zsolt Béla vagy Ignóus írását 1937 telén, illetve mint az ifjú Ignóusét 1938 januárjában. Időben ugyan a Horger elleni támadás egy másodperccel megelőzi Babits és a Baumgarten-alapítvány bűnbakká minősítését, de az utóbbi – érthető módon – sokkal élénkebb visszhangot vált ki a közvéleményben.

Érthető módon, hiszen a József Attila-kultusz kialakítóit a Babits–József Attila konfliktus értelmezése és értékelése súlyos és sürgősen megoldandó dilemmákkal szembesítette. Az irodalom értői számára nyilvánvaló volt, hogy az idősebb és a fiatalabb költő esetében kiemelkedő érték áll szemben kiemelkedő értékkel, s ezt

⁵⁰ FALUDY György, *József Attila emlékére*. In *Kortársak*, II. 929.

az oppozíciót, amit két teljesítmény összemérése mindig is maga után von, a két költő társadalmi pozíciójának ellentéte súlyosan megterheli. Ebben a tekintetben egy elismert irodalmi tekintély áll egy felfedezésre várakozó, elismerésre szomjazó figurával, egy hatalmi tényező egy pálya szélére szorult páriával, az üldöző az áldozatával szemben. Az adott pillanatban a konfliktus elleplezése, hidak építése a két part között lehetetlennek látszott. Állást kellett foglalni egyikük vagy másikuk mellett. József Attila elismerése csak Babits (irodalomszervezői) presztízisének megrongálása révén látszott lehetségesnek. Évtizedek teltek el, amíg megfelelő számú adalék gyűlt össze, s amíg bizonyos értelmiségi körök Babits elleni indulata olyan mértékben meghiggadt, hogy Basch Lóránt kísérletet tehetett, ha nem is a konfliktus oldására, de legalább számottevő enyhítésére.

Mai tudásunkkal a bűnbakkeresés egykor gránitszilárdnak vélt logikájában repedéseket fedezhetünk föl. Így például a két költő kapcsolata 1937-re már sokkalta oldottabb volt, mint azt a kortársak feltételezték. Azt is világosan látjuk, hogy a Baumgarten-díj odaítélésének szándéka nem a költő halála után körvonalazódott, mintegy alibikeresés céljából: a beteg József Attila Balatonszárszón értesült a kuratórium igyekezetéről. Végzetes tettének közvetlen kiváltó okai közé tehát nem indokolt besorolni a hivatalos elismerés hiányát. A kedvező döntés így is szégyenteljesen elkésett, de mégsem mindegy, üres önmegtehető aktusról, „riadt, utólagos, olcsó bűvészmutatványról, öngazolásról”, „gyáva alibi igazolásról” van-e szó, mint a bűnbakkereső cikkek állították vagy sugallták⁵¹ vagy jóvátételről, a költő jelentőségének végre-valahára való belátásáról. Babits vádlói és az alapítvány tetemrehívói alighanem jóhiszeműen cselekedtek. Őszintén hittek az általuk felállított tiszta és mértanilag szabályos ábra hitelességében. Babits bűnbakká nyilvánítását ekkor, 1937 és 1938 fordulóján belülről fakadó meggyőződésből hajtották végre. A hamisság elemei csak később fészkeltek be magukat a bűnbakkeresés folyamatába.

A József Attila-kultusz megteremtői tehát – őrizkedve költői érdemeinek lebecsülésétől – Babitsot, az irodalmi közélet szereplőjét bűnbakká bélyegezték, bűnösnek találták József Attila végső összeomlásában, s abban, hogy a költő az öngyilkossághoz vezető útra lépett. Csak egyetlen példát emelünk ki az azonos felfogást tükröző írások tömegéből a vádemelés szemléltetésére: „a tragikus költőzseni... lehet, hogy nem is menekült volna a költőhöz méltatlanul brutális halálba, ha a Baumgarten-díj bölcs kezelői alkalmasnak találták volna arra, hogy komoly díj odaítélésével enyhítsenek sanyarú anyagi helyzetén.”⁵²

A bűnbakképzés kérdéskörének ismerői számára nincs semmi különös abban, hogy a negatív szerepkijelölés nemegyszer együtt járt Babits „szakralizálódásával”, azaz költői fejedelmi rangjának meghagyásával, sőt, hangsúlyozásával. „Egy Csokonaihoz fogható és hozzá annyira hasonló tehetség élt közöttünk, akit se a rendek, de még a mai Kazinczyék se ismertek fel” – állította föl a párhuzamot Katona Jenő már a temetés napján.⁵³ Ugyanezt az erősen negatív, de egyben megtisztelő beállítást egy hónap múlva egyházasabb változatban Komlós Aladár is megismétli: „József Attila, míg köztünk járt, már véghezvitte költészete gyönyörű csodáit s mégis megisméltődött rajta az örök legenda: *irodalmunk pápái és püspökei*

⁵¹ A nagy díj. In *Kortársak*, I. 684. József Attila és a Baumgarten-díj 3000 pengője; Nagy tolongás. In *Kortársak*, II. 914., 915., 1073.

⁵² Ki ismeri a Baumgarten-díj nyerteseit? In *Kortársak*, II. 948.

⁵³ KATONA Jenő, *A vonat elé vetette magát és meghalt József Attila költő*. In *Kortársak*, I. 558.

csak a kapun kívül adtak neki helyet.⁵⁴ Egy harmadik írás félreérthetetlenül ironikus célzattal, de mégiscsak szakrális terminológiával „atyaisteni teljhatalommal bíró, elevenek és holtak felett ítélkező irodalmi Olimposnak” nevezi a kuratóriumot, majd alább így folytatja: „Babits, a pápa, a Nyugat, a Vatikán s ami innen jön, az *ex cathedra*: szent és sérthetetlen”.⁵⁵ Az idézett párhuzamok a József Attila–Babits ellentétet a hétköznapiak fölé, az irodalomtörténeti mítosz és a szentek legendáinak szintjére emelik.

A felelősségrevonás procedúrájában világosan elkülönül az általános, elvont kárhozzátás aspektusa és a két költő konfliktusának személyes vonatkozásai. Az előbbi a kuratóriumi tagok néven nevezése nélkül frontális támadást indít az alapítvány létjogosultságának erkölcsi kétségbevonása érdekében. József Attila botrányos mellőzése az évdíjak kiosztásánál cáfolhatatlan bizonyítékul szolgál a vád képviselőinek szemében arra, hogy a kuratórium gyakorlata gyökeresen elmentmond a díj alapítója által lefektetett nemes célkitűzéseknek: „Baumgarten-Ferenc, amikor elképzelte és meghatározta a költő-típust, akinek segítségét szánta, modellül választhatta volna József Attilát, akiben minden együtt volt: a halhatatlansággal kecsegtető tehetség, a művészethez és az eszményekhez való tántoríthatatlan hűség és az iszonyatos szegénység. De ez a nagy költő és nagy éhező egyszer sem kapta meg a Baumgarten-díjat... Mialatt mások, jó és kevésbé jó költők, írók, tudósok négyszer-ötször részesültek a maecenás posthumus támogatásában, – köztük az alapítvány intenciójával ellentétben, szép számmal olyanok is, akik polgári állások tekintélyes jövedelmét élvezték” – olvassuk már a vádeljárás egyik kezdeményezőjének, Zsolt Bélának az írásában.⁵⁶

A vádat sokszor és sok változatban megismétli a sajtó, s a cikkek ugyanahhoz a konklúzióhoz jutnak el, amelyhez Zsolt: hogy a Baumgarten-díjkiosztás eztán „egy szűk baráti kör” magánügyévé, „privát hagyatéki ügyé”, „asztaltársasági karácsonyfává”, „irodalmi ingyentej-akcióvá”, „Winterhillefévé”, „kiruházkodási akcióvá” degradálódik.⁵⁷ A Baumgarten-alapítvány elleni támadásnak ez az általános aspektusa rávilágít arra, hogy József Attila ügye itt beleolvad két, évek óta folyó perbe. Az egyik az a „társasjáték”, amelyben a napi sajtó kulturális rovatai minden év elején részt vettek: annak megtárgyalásáról van szó, általában elítélő hangszívallyal, hogy az adott évben ki kaptak és kik nem kaptak Baumgarten-díjat, és hogy a kuratórium jól döntött-e vagy tévedett? A másik az a polémia, amelyet a századeleji Nyugat polgári radikálisai és ezek szellemi örökösei (például a Szép Szó köre) folytattak a folyóirat Babits kijelölte irányja ellen. Igazságtalan lenne azt állítani, hogy a nevezettek József Attila halálát ürügyül használták volna föl Babits, a Nyugat és a Baumgarten-alapítvány elleni hadjáratukban, mert a költő tragikus vége mindenkit őszintén megrendített. Az azonban kétségtelen, hogy mindezidáig nem voltak az evidencia erejével ható érvek a vádaskodók birtokában. József Attila öngyilkossága tálcán kínálta a vád megfogalmazásához a döntő bizonyítékot. Ezért kerülhetett olyan szoros okozati kapcsolatba egymással a szárszói tragédia és a Baumgarten-díj ismételt elmaradása. Ezért vált a kuratórium hosszú időre bűnbakká a közönség szemében.

⁵⁴ KOMLÓS Aladár, *József Attila*. In *Kortársak*, I. 693–694.

⁵⁵ *József Attila és a Baumgarten-díj 3000 pengője*. In *Kortársak*, II. 914., 915.

⁵⁶ ZSOLT Béla, *A költő halála*. In *Kortársak*, I. 609.

⁵⁷ ZSOLT Béla, *A költő halála*; IGNOTUS, *Irodalom és tehetség*. In *Kortársak*, I. 609., 610., 626. IGNOTUS Pál, *A Baumgarten-díj és az irodalomtörténet*; (szky), *Akik megkésvé felfedezik József Attilát*. In *Kortársak*, II. 913., 925.

Babits és József Attila kapcsolatának személyes vonatkozásai is nagy hangsúllyal kerülnek szóba a kérdés tárgyalása során. Az első mozzanat, amely kapcsolatuk alakulásából a közönség tudomására jut, József Attila 1930-as tiszteletlen hangú pamfletje *Az Istenek halnak, az Ember él* című kötet szerzője ellen. A Nyugat koszorús költőjét sértően bíráló, verseinek átírására vetemedő József Attilát Schöpflin „a támadók legaljának” minősítette, tettét Márai is „neveletlen támadásnak” nevezte, s még a jóbarát, Németh Andor is „feleslegesen durvának találta” a pamflet hangját. Szegő Endre tanár a költőhöz írott magánlevélben értékelte „szemérmetlenül és vérforralóan rossz kritikának” a „tárgyi kritikai tanulmányt”.⁵⁸

Éppen ezért rendkívül tanulságos megvizsgálni, milyen módosuláson esett át a szerencsétlen írásműről folytatott beszéd a költő tragikus halálát követően? Az egykori konfliktus első említésére meglehetősen késéssel, 1938. január elején kerül sor: „József Attila míg élt, – nem volt a legjobb véleménnyel Babits irodalompolitikájáról. Ezt nem is tagadta. Általában balsorsa volt az őszinteség, amely az irodalom mamebuk-világában a legsúlyosabb vétkek egyike.”⁵⁹ A költő méltatlan támadását a szerző egyrészt egy erkölcsi erény, az őszinteség megnyilvánulásának tekinti, másrészt enyhíti a tett súlyát, amennyiben a Nyugat főszerkesztője irodalompolitikájának helytelenítését tulajdonítja József Attilának, holott a fiatalabb társ a legfájdóbb pontján: költői önérzetében bántotta meg Babitsot.

Érdekes módon a vádlott fél is inkább enyhíteni, mint kiélezni igyekszik az egykori sérelmet. „Két éven át 1000–1000 pengőt kapott József Attila, annak ellenére, hogy egy kissé túlerélyes és igazságtalan cikkben támadta Babitsot” – fogalmaz Basch Lóránt egy interjúban.⁶⁰ Babits maga később a tapintat szűkszavúságával csak ennyit jegyez meg az egykori esetről: „Voltak írók, kikről személyes okok gátoltak, hogy írjak. József Attila szegény maga tette ezt számomra nehezzé.”⁶¹ Kodolányi ugyan egyik mondatában „nyegle, igazságtalan írásműnek” nevezi a pamfletet, másik mondatában azonban némi cinkos szimpátiát is nyilvánít irányában: „elkövette azt a ballépést, hogy egy kamaszosan nyers, gunyoros brosúrában ízekre szedte Babits Mihályt.”⁶²

Barabás Tibor sem tagadja József Attila támadásainak „keserű, epés, személyeskedő” voltát, épp csak azt bizonytalánítva el, „ki kezdte” kettejük közül „az áldatlan harcot”, József Attila-e vagy pedig Babits a fiatal költő „tervszerű mellőzéseivel”? Barabás az utóbbit tartja valószínűbbnek.⁶³ A legtalálhatóbb formulára József Attila írásának minősítését illetően Németh Andor talált rá monográfiájában: „A Nyugat a Figyelő mögött, a hozzászólások rovatában regisztrálta a merényletet, vállvonogatással, egyszerű fricskával. De ha Babits és a Nyugat éretlen diákcsínynek fogta fel József Attila merényletét, miért nem hunyt szemet a diákcsíny fölött, amikor a diák megérett s költő lett, nem méltatlan a Nyugat legnagyobbjaihoz?”⁶⁴

⁵⁸ M. S., *Cégyváltozás. SCHÖPFLIN Aladár, Hajsza Babits Mihály ellen.* In *Kortársak*, I. 156., 895. NÉMETH Andor, *József Attila.* In Uo., *József Attiláról.* Bp., Gondolat, 1989. 71. Szegő Endre – József Attilának, Budapest, 1930. jan. 15. In *József Attila válogatott levelezése.* Bp., Akadémiai, 1976. 265.

⁵⁹ *József Attila és a Baumgarten-díj 3000 pengője.* In *Kortársak*, II. 915.

⁶⁰ FARAGÓ László Pál, *Felelős-e a Baumgarten kuratórium József Attila haláláért.* In *Kortársak*, II. 927.

⁶¹ BABITS Mihály, *Előszó.* [Írók két háború közt]. In *Kortársak*, II. 1459.

⁶² KODOLÁNYI János, *József Attiláról.* In *Kortársak*, II. 1181.

⁶³ BARABÁS Tibor, *József Attila a szegénység költője.* In *Kortársak*, III. 1713.

⁶⁴ NÉMETH Andor, *József Attila.* In Uő., *József Attiláról.* Bp., Gondolat, 1989. 73.

József Attila írásműve e logika szerint diákcsínynek minősül. Babits reakcióját vádlói korántsem ítélik meg ilyen elnézően. Természetesen a Nyugat szerkesztőjének egyszeri, impulzív válaszát nem rosszallanák. Azt feltételezik és rosszallják, hogy a magyar irodalom „pápája” később sem tudta túltenni magát az egykori sérelmen. Hiába bizonyosodott be József Attila költői nagysága, hiába szerzett tudomást az alapítvány főkurátora fiatalabb társa megalázó nélkülözéseiről, szíve éppoly kemény maradt, mint – Falúdy kifejezésével élve – „a tehervonat vaske-reke”. Erre a feltevésre, (amelytől ma sem tagadhatunk meg bizonyos fokú egyet-értést) ruházták rá a Babits jelleméről a harmincas években kialakult negatív szte-reotípiákat: „beteges hiúságát mindenki ismeri”; „hiú és József Attila »vetélytár-sától« erősen befolyásolt” ember; „hódolói, hízogói és haszonlesői” befolyása alatt áll; „ellenérzésekkel viseltetett a forradalmár költő típusával szemben”; „A hatalmasok kegyetlenek” – vonja le a konklúziót Babits magatartásából az egyik cikk.⁶⁵ A tettek, jellemvonások eme szeszélyes játékán meg kellene ütköznünk, ha nem tudnánk, hogy a bűnbakkeresés észjárását követjük, s ezen a nyomvonalon Babits iránt hiába is várnánk elnézést, „áldozata”, József Attila magatartását pedig a kultikus szövegek érthető módon nem vetik alá kíméletlen kritikának.

Említésre érdemes tanulságok adódnak annak a folyamatnak a dinamikájából is, amelynek során Babits bűnbakká minősítése végbemege és napirenden marad. A legtöbb és legvehemensebb támadás a költő halálát követő hónapokban történik a Nyugat szerkesztője és a Baumgarten-alapítvány ellen. Ez a rövid szakasz két fejezetre bontható. Az első fejezetbe azok az írások sorolhatók, amelyeket József Attila halálának közvetlen időbeli közelsége váltott ki. A szerzők, köztük Zsolt Béla, Ignótus, Németh Andor, Katona Jenő azt vetik a kuratórium szemére, hogy a költőnek úgy kellett távoznia az életből, hogy egyszer is részesült volna évdíjban, azaz igazi elismerésben.

A második fejezet azzal veszi kezdetét, hogy a Magyarország című lap kará-csonyi számában bejelentik, hogy a kuratórium döntése értelmében az időközben öngyilkosságot elkövetett József Attila megkapja a fődíjat.⁶⁶ Az esemény annyiban módosítja a vádbeszédek gondolatmenetét, hogy ettől kezdve a díj odaítélésében mutakozó végzetes készség lesz a támadások célpontja. A januári lapok gyakran visszatérő témája ennek a kérdésnek a megtárgyalása. A második fejezet Kodolányi Jánosnak a *József Attila összes versei* kapcsán a Magyar Élet 1938. szeptem-beri számába írott nagy tetemrehívásával zárul.

Ezután alábbhagy a kérdés feszegetésének lendülete. Ebben nyilván része van az idő múlásán túl Babits halálának, a Szép Szó köréhez tartozó írástudók jelentős része emigrációjának, elhallgatásának is. Egyúttal megfigyelhető, hogy Kodolányi János, majd Féja Géza révén a népi tájékozódású értelmiség veszi át a Nyugat és Babits bírálatának stafétáját. A bűnbakkeresők figyelme 1944-ben, a háború végé-hez közeledve fordul újra Babits felé, nem utolsó sorban annak köszönhetően, hogy Németh Andor *József Attila* monográfiája többször említi a két költő konfliktusát. A bűnbakkereső buzgalomnak ez az ingadozása arra figyelmeztet, hogy ha egyszer egy ilyen viselkedési mód mintegy be van kódolva a kultúrába, akkor hosszú stagnálás után a régi virulenciájával újraéledhet. Ez történt 1945-ben, a

⁶⁵ KODOLÁNYI János, *József Attiláról*. In *Kortársak*, II. 1181. NÁDASS József, *Egy megrázó könyvről*. BARABÁS Tibor, *József Attila a szegénység költője*; MOSOLYGÓ Antal, *Koronatanú a költő perében*. In *Kortársak*, III. 1971., 1713. 1965.

⁶⁶ *Eldöntötték, hogy kik kapják a jövőévi Baumgarten-díjakat*. In *Kortársak*, I. 683.

hatalmi viszonyoknak a társadalomban és a kultúrában való nagy átrendeződései idején.

Az első József Attila-vers, amelyet Lukács György híres előadásában 1945. december 2-án a Magyar Kommunista Párt Országos Székházában idézett, a költőnek Babits ellen írott, dühös indulatokkal telt *Egy költőre...* című költeménye volt. „Ilyen külső és belső körülmények közt az új valóságtól történő elfordulás, az elzárkózás az új valóság termékenyítő hatásaitól, szükségképpen eltorzulásokat kell hogy előidézzen a költőben. József Attila már igen korán felismerte ezeket az eltorzulásokat, látta, hogy az ilyen esztétaság hogyan csap át erkölcsi alacsonyrendűségbe” – állapítja meg a verssel kapcsolatban Lukács György.⁶⁷ Ettől a pillanattól kezdve a Babits elleni bűnbakképzésnek új, eddig nem sejtett dimenziója nyílt meg. József Attilára, a költőnek a Baumgarten-alapítvány által történő mellőzésére, a Nyugathoz való viszonyának konfliktusos voltára hivatkozva lehetőség adódott Babits és a Babits-tanítványok üldözésére, az „elefántcsonttorony-világnézet”-ként minősített gondolkodásmódok és művészi hitvallások ideológiai, majd adminisztratív eszközökkel történő kiszorítására a kulturális életből. Babits József Attilával szemben elkövetett bűnei és mulasztásai beépültek abba a hadműveletbe, amely a Nyugat ún. „esztéta szárnyának” befekéttetését tűzte ki célul. A bűnbakképzés e szakaszának részletes vizsgálata azonban nem tárgya tanulmányunknak.

Horger Antal tetemrehívása

Horger Antal tetemrehívásának elvontan számos közös eleme van a vádaskodásnak azzal a gépezetével, amelyet Babits kapcsán tanulmányoztunk. A bűnbakképzés eljárásai azonban nem ismétlődnek automatikusan, esetről esetre, hanem erősen érvényesül bennük a célpontul kiszemelt személy, szerep, közösség egyedisége. A Horger-ügy egyediségét akkor ragadhatjuk meg, ha tekintetbe vesszük a bűnbakkeresők különös érdeklődését azok iránt a részletek iránt, amelyeket maga az áldozat tár fel önnön üldöztetéséről. Aligha találhatnánk József Attilára illőbb címet, mint amit Bóka László adott egyik írásának: *Egy vádoló halott*.⁶⁸ A kultikusan hangolt olvasó a művekben, dokumentumokban is a vád és panasz szavaira figyel. „Vaskos kötet fekszik előttünk, mint az élő lelkiismeretfurdalás” – kezdi cikkét az egyik szerző,⁶⁹ a költő összes verseinek gyűjteményére utalva, s nem lehet kétségünk aziránt, hogy különös érzékenységgel viseltetik majd a kötet olyan darabjai iránt, amelyek ezt a lelkiismeretfurdalást (a magáét vagy a másét) indokolttá teszik. *Tetemrehívás* – hirdeti egy későbbi írás már címében is.⁷⁰ Ki az, akit a halott leghamarabb bevádolt? Kinek a lelkiismeretét terheli legelőször is a költő halála? Kik kell mindenekelőtt tetemre hívni? Horger Antalt.

Talán senkit nem panaszott be olyan hatásosan József Attila az utókor előtt, mint éppen a neves nyelvtudóst, a szegedi egyetem egykori dékánját. A kettejük konfliktusát kiváltó *Tiszta szívvel* még szerzője életében az egyik legismertebb és legnépszerűbb verse volt. *Szüületésnapomra* című verse, amelyben a nevénel fogva

⁶⁷ LUKÁCS György, *Pártköltészet*. In *József Attila. Lukács György és Horváth Márton előadásai*. Bp., Szikra, 1946. 8.

⁶⁸ In *Kortársak*, II. 1039–1040.

⁶⁹ F. G. [FÉJA Géza], *Egy könyvnapki kötetéről*. In *Kortársak*, II. 1138.

⁷⁰ In *Kortársak*, II. 1313–1316.

„ideidézi” ellenfelét, más, nem Horgerre vonatkozó részletei folytán is hamar és tartós népszerűsége tett szert. A „havi kétszáz” az egyik legsűrűbben idézett József Attila-kifejezés ebben a korban. Ehhez járult harmadikként a *Curriculum vitae*, amely 1938 januárjától József Jolán *József Attila élete* című könyvének megjelenéséig (1940) a József Attila-pályarajzok és pályavázlatok legfőbb forrása, s amelyben a Horger-ügy plasztikusan, a további tárgyalásra alkalmas anyagként megfogalmazódik. Egy másik írásban rámutattam, hogy 1937 őszére, még a költő életében elkészült az a kultuszpanel, amelynek középpontjában Horger és József Attila konfliktusa áll, s amelyet a sajtónak csak a tragikus halálesettel kell összekötnie ahhoz, hogy a bűnbakképzés Horger alakja körül meginduljon.⁷¹ Ez az összeköttetés a szárszói öngyilkosság másnapján létrejött, ez magyarázza, hogy az első bűnbak, aki József Attila mint áldozat mellett felbukkan, éppen Horger Antal.

Ha a halottat búcsúztató cikk címéül a *Tiszta szívvel* című vers egyik sorára: *Harmadnapja nem eszek... esik a választás, mint ahogy ez az Új Magyarország 1937. december 6-i írása esetében történt, akkor – noha a szóban forgó cikkben nem kerül elő a szegedi dékán neve – elkerülhetetlen, hogy előbb-utóbb ráterelődjön a figyelem. „József Attila, szerencsétlen magyar költő tragikus halálával kapcsolatosan fel kell vetni a felelősség kérdését” – kezdődik a cikk. „Felelős a társadalom...” – folytatja alább a szerző.⁷² A bűnbakkeresőnek nincs más feladata, mint találni egy hús-vér személyt, akiben a bűnös társadalom megtestesül, megragadható és elítélhető alakot ölt. S ki más lenne az, mint éppen az az egyén, aki – ahelyett, hogy szánakozott volna azon a fiatalemberen, aki elpanaszolta éhezését – belé fojtotta az éhezőbe a panaszt és az egyetemről való eltanácsolással sújtotta. Horgernek a bűnbakképzésben az egyént eltipró világ, kor, társadalom vagy társadalmi rend képviselőjének, „a magyar ugar csőszének”, „az államtekintély örékének” hálátlan szerepe jutott.⁷³ Ezt a képviselői funkciót igen szemléletesen mutatja az a – Boldizsár Ivántól származó – mondat, amely szerint a (szegedi) egyetem a magyarság egyetemének, összességének reprezentálója. Az előbbiről eltanácsolni valakit egyértelmű az utóbbiból való kiűzés fenyegetésével: „Nemcsak a szegedi egyetemről zárták ki, de a nemzeti egyeteméből is ki akarták rekeszteni.”⁷⁴ Horger tette így annak az üldözésnek az előképe, amit az adott társadalmi rend majd egész pályája során elkövet József Attila ellen.*

Tisztán technikai értelemben, persze, épp ellenkezőleg, a szerep roppant hálás, gazdagon kimunkált, a költő által részleteiben is kidolgozott. Horger tettének és e tett következményeinek a rajzában a recepciónak igen kevés kreatív szerep jut. A vádiratoknak nincs más feladatuk, mint pontosan követni azt a logikát, amely a *Curriculum vitae*-ben érvényesült. Ugyanolyan szoros ok-okozati kapcsolat jön így létre a szegedi eltanácsolás és a polgári pálya kudarca között, mint az önéletrajzi összefoglalásban. Csak az utolsó állomást, az öngyilkosságot kell hozzáfűzni, hogy megfogalmazódjék a horgeri bűnbakképzés alapképlete: „Tanár szeretett volna lenni és bizonyára kítűnő tanár lett volna. – Magyar professzora azonban – mindnyájan tudjuk, miért –... eltanácsolta az egyetemről. Így tört derékba pol-

⁷¹ TVERDOTA György, *Életrajz és mítoszképződés*. Literatura, 1991. 1. 81–101.

⁷² In *Kortársak*, I. 577.

⁷³ Sz. M. [SZÁNTÓ Miklós], *Vadvirágcsokor József Attila sírjára*. In *Kortársak*, I. 615. KUNSZERY Gyula, *Liberalizmus és neobarokk*. In *Kortársak*, III. 1808.

⁷⁴ BOLDIZSÁR Iván, *József Attila*. In *Kortársak*, II. 1055.

gári jövője itt Szegeden. Költővé kellett lennie és költőként kellett elpusztulnia.⁷⁵ A megfogalmazás módjában ezek a szövegek gyakran hagyatkoznak a két ide vonatkozó vers nyelvi fordulataira. A költő számára végzetes professzori beszéd-cselekedetet az előfordulások többségében az „eltanácsolás” szóval vagy annak valamely parafrázisával illetik: „az egyetemet félbe kellett szakítania”, „nem tartották az egyetemi körök alkalmasnak”, „akarátán kívül el kellett hagynia a szegedi egyetemet”, „kényszerű eltávozás”.⁷⁶ Előfordul, hogy az összeütközés megjelölésére az indokoltnál erősebb szinonimát használják: „az egyetemről ...ki-csapják”, „kizárják” stb.⁷⁷

A konfliktus kiváltó oka, a *Tiszta szívvel* című vers hasonló bánásmódban részesül, mint amit a Babits-pamflet esetében tapasztaltunk. Horger reakciója az említések döntő többségében egy „avatatlan öreg rigolyás kifakadásának”⁷⁸ minősül, mert megokolásként csak ennyi szerepel: „egy verse miatt”, „baloldali elvei miatt”, „vers-incidens”, sőt, az „egy tréfás verséért” kitételrel is találkozunk.⁷⁹ Gyakran szolgál a darab a költő nélkülözéseinek illusztrálására. Viszonylag ritkán történik utalás a vers hangvételének – ha nem is feltétlenül megbotránkozató, de – meghökkentő voltára. Ennek oka csak részben az, hogy a költőről folyó kegyeltes beszéddel, főleg áldozati szerepében bemutatva őt, nehezen hangolható össze fenntartások megfogalmazása. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Horger túl gyorsan és hisztérikusan reagált. Az eltelt évek során bebizonyosodott a múról, hogy költői ereje maradandó, míg a szegedi professzor által vélt erkölcsromboló hatását nem fejtette ki. A költő sorsának tragikus alakulása révén egészen új, előre nem látható élettrajzi összefüggésbe került, s a szárszói tragédia folytán ez az értékelésére nézve sokkal kedvezőbb akusztika állandósult.

Legfontosabb azonban talán az, hogy sokkal egyszerűbb volt, a költő iránti feltétlen tisztelet leple mögé bújva, eleve kitérni a provokatív hangú, kiélezetten fogalmazó költemény kihívásai elől. Csak kevesen vállalkoztak a vers érdemi, a benne foglalt üzenetet is végig gondoló méltatására, s ezekből szinte sohasem hiányzik az abszolúció mozzanata: „A... pénztelen és elszánt ifjúság lelkét bámulatosan tömör és egyszerű strófkákban fejezi ki”; „Nemcsak a híres és felelőtlenül megkiáltott »Nincsen apám« versére gondolunk, mely formájával s attitűdjével cáfolata önmagának”; „Már »Tiszta szívvel« című verse is, amely a nihilizmus és cinizmus vádját zúdította rá, – a fiatal szegénylegény hetykeség mögé rejtett sírhatnáságát leplezi...”⁸⁰

Mindössze két olyan szerző akadt a költő halálát követő nyolc évben, aki a József Attila és Horger közötti casus bellit amúgy isten igazában, a pro és kontra érveket figyelembe véve mérlegre tette. Az egyik Németh Andor volt, aki – mielőtt megadta volna magát a vers varázsának – tűzpróbának vetette azt alá: „Ha a

⁷⁵ H. [HARTMANN Mihály], *A szegedi szervezett munkásság nagysikerű József Attila-estje*. In *Kortársak*, III. 1865.

⁷⁶ *József Attila öngyilkossága*. Dr. SOMOGYI Sári, *József Attila fejfájára*. In *Kortársak*, I. 620., 671. „Az utolsó harc”. In *Kortársak*, II. 1429.

⁷⁷ Ifj. KUBÁN Endre, *Egy magyar költő sírjára*. In *Kortársak*, I. 636. MÉLIUSZ József, *Emlékezés József Attilára*. In *Kortársak*, II. 952.

⁷⁸ KUNSZERY Gyula, *Liberalizmus és neobarokk*. In *Kortársak*, III. 1809.

⁷⁹ H. KOVÁCS Zoltán, *József Attila*. In *Kortársak*, I. 655. MÉLIUSZ József, *Emlékezés József Attilára*. In *Kortársak*, II. 952. *József Attila öngyilkossága*. In *Kortársak*, I. 620. KUNSZERY Gyula, *Liberalizmus és neobarokk*. In *Kortársak*, III. 1808. G. P. [GULYÁS Pál], *József Attila*. In *Kortársak*, II. 1099.

⁸⁰ *József Attila halálos tragédiája*. In *Kortársak*, I. 546–547. BÓKA László, *József Attila életműve*. MAKAY Gusztáv, *József Attila*. In *Kortársak*, II. 1175., 1409.

»tényálladék«-hoz ragaszkodunk, Horger Antalnak igaza volt. Aki hivalkodva azt állítja, hogy »tisztá szívvel betörök, ha kell, embert is ölök«, az valóban nem alkalmas arra, hogy az ifjúság nevelője legyen... Képmutató szemforgatás azt állítani, hogy kijelentései »nem szó szerint értendők«, mert a fiatal költő igenis azt akarta, hogy szó szerint érteszenek...⁸¹ A másik szerző, aki nem kerülte meg a költeménnyel kapcsolatos kényes kérdéseket, s művészi értékét ezek megfontolása révén bizonyította be, Vatai László volt: „A gyökértelenség érzését maradék nélkül és művészi módon fejezi ki ez a vers. Felbomlott az emberben és körülötte minden, nincs többé tapadási felület és a nihilizmus semmiségét lezáró korlát. Nincsen apám, se anyám: az ember természeti és erkölcsi életének a gyökerei szakadnak el a család felbomlásával.” Vatai a továbbiakban konstatálja „a vér misztikája”, azaz a nemzethez tartozás megtagadását, „az erkölcsiség fonálának szétszakadását” is a versben, s arra a meglepő konklúzióra jut, hogy a *Tiszta szívvel* mondandója párhuzamba állítható „a legradikálisabban végig gondolt krisztusi követelménnyel”, hogy ti. „ha valaki az én tanítványom akar lenni, az tagadja meg és gyűlölje meg apját, anyját, feleségét, gyermekeit és úgy kövessen engem”. Azzal a lényeges különbséggel, hogy József Attila nem Krisztus módján, Istenbe akar belegyökereztetni, hanem lírai hőse „a semmi szabadságába lép ki”.⁸²

A Horgert bűnbakká nyilvánító szövegek innen maradnak Németh Andor és Vatai belátásain, amelyek révén, ha felmenteni nem is lehetne a szegedi dékánt az esztétikai érzék hiányának vádjá alól, értékvaksága árnyaltabban lenne megítélhető. Így aztán a terepet akadálytalanul vehették át a Horger jellemét, szellemiségét megbélyegző olyan negatív sztereotípiák, amilyenekkel már Babits esetében is találkoztunk. E sztereotípiák megrögzítését nagy mértékben elősegítette az az 1943-ban megjelent igen ügyes riport, amely a *Hogyan tanácsolta el »Horger Antal úr« a szegedi egyetemről József Attilát?* címet viselte, s amelyre nem sokkal később *Horger Antal úr, csiszolt ítéletű barátja és József Attila* címmel reagált a Népszava.⁸³ A finom, de gyilkos iróniával megfogalmazott riport hatásos voltát nem utolsó sorban annak köszönheti, hogy az idős professzor, gyanútlanul belesétálva a számára felállított csapdákba, maga szolgáltatta önmaga ellen érveket, saját szavaival, látványosan igazolja az ellene felhozott vádakot. Keresve sem lehetett volna jobb alanyt találni akkor, amikor a fordulat éve után berendezkedő új hatalom ideológiai képviselői meg akarták személyesíteni azt a konfliktust, amely József Attilát a Horthy-rendszer kulturális berendezkedésével szembeállította.

Női bűn-„bakok”

Horger bűnbakká nyilvánítása, mint láttuk, József Attila útmutatásától nem függetlenül történt. Ebből sem lehet azonban elvonni a bűnbakkeresés receptjét. A költő sok mindenre panaszkodott, más személyekre is ejtett zokszavakat, a vádaskodók figyelme mégsem fordult feléjük tartósabban.

„Elvonta pusztá kénye végett // kívül-belől / menekülő élő elől / a legutolsó menedéket.” – mondta ki például a szentenciát Gyömrői Editről, sőt, indulatosan megbélyegző szavakkal aposztrofálta őt: „Te rongy, aki szeretni gyáva vagy”. Sza-

⁸¹ NÉMETH ANDOR, *József Attila*. In *Uő.*, *József Attiláról*. Bp., Gondolat, 1989. 26.

⁸² VATAI LÁSZLÓ, *Szabadság és kultúra*. In *Kortársak*, III. 1987–1988.

⁸³ A riport (sz.) szignóval jelent meg. A Népszava-cikk szerzője jelöletlen. In *Kortársak*, III. 1887–1889., 1890.

vainak kétségkívül volt foganatja. Salamon László 1938 januárjában épp az utóbb említett verset idézve hárfította a pusztulása miatti felelősség egy hányadát a költemény műzsájára: „A sok nyomor, amit a költő elviselt, a sok betegség, ami testét fiatalon törte meg – szerelmi életében s talán éppen szomorú utolsó szerelmében bosszulta meg végzetesen magát; a Nő s hozzá méltatlan nő volt az a sziklaszirt, melyen keserősége sajkája összetört.”⁸⁴ (Utolsó szerelmén a szerző nem Flórát, hanem a Gyömrőihez írott versek ihletőjét érti). Szinte egy időben e szemrehányás megfogalmazásával Bak Róbert a Szép Szóban, minden további vádaskodást elhárítandó, leszögezi: „Itt szeretnék válaszolni arra az önként adódó kérdésre, hogy nem ebbe a »szerelem«-be betegedett-e meg. Amit ma a schizophreniáról tudunk, az nem támogatja ezt a feltevést.”⁸⁵

A bűnbakképzés nem is Gyömrői Edit ellenében indult meg, hanem az ellen a nő ellen, aki hat évig volt a költő élettársa, de aki ellen nem íródtak a fentiekhez hasonló indulatú versek (igaz, ezzel ellentétes hangulatúak sem): Szántó Juditot kapta el „az örvény árja”. Remenyik Zsigmond említett cikkében a költő barátait és ellenfeleit egyaránt átokkal sújta, magamagát sem kímélve. A cikknek a Szép Szóban közölt változatában azonban egyetlenegy olyan személy van, akire konkrétan ujjal mutat rá, s ez Szántó Judit: „A nő, aki hosszú éveken át rombolta nagy költőtársunk öntudatát, kicsinyítette hitét, aki őt nyilvánosság előtt és maga előtt is sokszor megalázta, legyen magtalan, kódorogjon uccákon a festéktől megkopott hajjal, vagy megkopaszodva, ocsmány szájából kihullott fogakkal, szavának eddig is kétes hitelét végleg elveszítve, kifolyt két gonosz szemével.”⁸⁶

A Remenyiktől idézett passzus ékesszólóan mutatja, hogy a vádlottak kiszemelése során a bűnbakkereső szerepet kisajátító személyek, az áldozatnak történő igazságszolgáltatás ürügyén nemegyszer személyes számláikat is kiegyenlítik. Az évekkel korábbra visszamenő személyes konfliktusra, amely Remenyik és Szántó Judit között kirobbant, Tasi József világított rá.⁸⁷ Arra is felhívta a figyelmet, hogy az író 1935-ben *Költő és a valóság* címmel megjelent regényében, amely egyik negatív központi figuráját József Attiláról másolta, Szántó Juditot is „kiszerveztette”, méghozzá hasonlóan sértő felhangokkal, mint a fenti idézetben: „Nem jó asszony és engem semmibe sem vesz. Juci a neve” – mondja a költő alteregója. A *Szerelmes verset írok, de nem a feleségemhez* és a *Mérget iszik a feleségem, de nem pusztul bele* fejezetcímek pedig az Óda születésére és Szántó Judit ezt követő öngyilkossági kísérletére céloznak.⁸⁸ A Szép Szó-beli átok ennek a támadássorozatnak új fejleménye volt, csakhogy a költőtárs öntudata rombolásának vádja itt már a szárszói tragédia egyik mozgatórugójaként lett beállítva, s ennek révén Szántó Judit is felsorakozott a bűnbakok közé.

Kiemelése a költő haláláért lelki furdalást érzők tömegéből olyannyira átlátszó, bűnökkel való megterhelésének mértéke olyannyira túlzó volt, hogy a volt élettárs írástudó barátaiban kiváltotta a bűnbak-szerepből való feloldozás, a vád alóli felmentés műveleteit. Ilyen manőverek egyik bűnbak esetében sem hiányzanak, s ha célul nem is mindig a teljes abszolúciót tűzik ki, legalább jelentősen igyekeznek enyhíteni a vád súlyát. Babits vagy Horger esetében a bűnbakká nyilvánítás jutott döntő túlsúlyra, s a konfliktus tárgyilagosabb, árnyaltabb megvizsgálására elég

⁸⁴ s. l. [SALAMON László], *A halálra gúzolt költő tragikus halálára*. In *Kortársak*, II. 1054.

⁸⁵ BAK Róbert, *József Attila betegsége*. In *Kortársak*, II. 1017.

⁸⁶ REMENYIK Zsigmond, *Költő és a valóság*. In *Kortársak*, II. 974.

⁸⁷ TASI József, *József Attila és a Korunk*. Magyar Könyvszemle, 1977. 2. sz. 146.

⁸⁸ Uo. 147.

későn és meglehetősen csöndesen került sor. Előfordul azonban, hogy a tetemrehívás aktusa egyszeri vagy igen korlátozott körre terjed ki, s a bűnbakképzést inkább fonákjáról, a mentetetési stratégia felől vehetjük szemügyre. Ezt láttuk fentebb Bak Róbert elhárító gesztusában, amellyel a vádat Gyömrői fejről mintegy előre igyekezett távol tartani. Ezt tapasztalhatjuk sokkal kiterjedtebben azokban az írásokban, amelyekben Szántó Judit pártfogói Remenyik támadása ellen hadakoztak.

Wallesz Jenő a koronatanú pozíciójából nyilatkozik, mint olyan valaki, aki autentikusan fel tudja mérni a szerepet, amelyet Szántó Judit a költő életében játszott, s meg tudja ítélni Remenyik támadásának igazságtartalmát, „melynek útszélsőségét – olvassuk *A megátkozott asszony* című cikkben – csak az író igazságtalansága múlja felül.” „A vádlott ártatlan – folytatja alább – a vádat nem is a tehetetlen düh, nem is fékezhetetlen felháborodás kovácsolta, hanem az alantas hiúság”, hogy a szerző ilyen hérosztrátoszi módon jusson nagyobb fokú ismertséghez. Wallesz meglehetősen pontossággal leírja az áldozatképzés gépezetét, olyan ember szemével, aki az ártatlan áldozat oldalán áll: „S hogy a katasztrófa még borzalmasabb formát kapjon, keresnek valakit, aki ellen megkonstruálhatják a legaljasabb gyilkosság vádját. Aztán megkövezik az asszonyt, de nem az igazság, hanem kicsinyes érdekek szolgálatában.”⁸⁹

Ez az írás fontos következtetések levonására ad alkalmat. Az egyik az, hogy a bűnbakkeresés nagyon gyakran nem áll meg az első lépésnél, hanem láncreakció-szerűen újabb és újabb áldozatokat szedhet. Az első bűnbak kijelölése vagy az első áldozat ismertté válása drámai szituációt teremt, amelyben lehetetlen higgadtan, megfontoltan mérlegelni bűnöket, hibákat, mulasztásokat, erényeket. Polarizálódnak a szerepek. Ha a vádak alól tisztázni akarunk valakit, akkor szükségképpen idealizálnunk, érdemeit túloznunk kell. Ez történt Szántó Judittal is. Remenyik igazságtalan támadása folytán sokak szemében ő is áldozattá vált, s mint ilyen, részt kapott abból a kíméletből, eszményítésből, amelyben az első áldozat, József Attila részesült: „a megátkozott asszony térdelve kúszott fel az elefántcsonttoronyba és ott a költő számára a Baumgarten-alapítvány egy-két morzsájáért könyörgött... Pokoli vállalkozás volt odaállni Babics [sic!] Mihály elé...”⁹⁰ A feszültségek eme erőterében a költő és élettársa tényleges kapcsolatát, a közöttük meglévő konfliktusokat, amelyek miatt – többek között – egy ideig külön költöztek, majd 1936-ban végleges elhatározással szakítottak, jótékony homály fedte.

Ugyanakkor a vád visszaháramlott a vádoló egyénre, akinek akcióját a védők – mint láttuk – alacsonyrendű motívumokból eredeztették, s a költőhöz való kapcsolatát visszamenőleg kárhoztatandónak ítélték. Wallesz Jenő cikkében csak az előbbire találunk példát. Remenyik leleplezésére Szántó Judit ragadtatja magát egy 1938 márciusában vele készült riportban: „megboldogult Attila életében regényt írt, amelyben Attilát és engem gúnyol ki! »A költő és a valóság« a regény címe. Ugyanaz, mint a »Szép Szó«-beli cikkéé. Csakhogy akkor Attila ellen írt, most meg – szerinte – mellette!” A sértett asszony nem elégszik meg Remenyik bűnének, József Attila regény-beli kifigurázásának felelevenítésével. A költő reakcióját is felidézi, amellyel a szatirikus regényt fogadta: „a regény megjelenése után Attila nem barátkozott azután vele, néha váltottak csak pár szót... Attila zsebre-
vágta Remenyik úr derék írásművét, nem vonta felelősségre érte.”⁹¹

⁸⁹ WALLSZ Jenő, *A megátkozott asszony*. In *Kortársak*, II. 1032–1034. Az idézetek helye: 1033.

⁹⁰ Uo. 1034.

⁹¹ *József Attila özvegye felel Remenyik Zsigmond cáfolatára*. In *Kortársak*, II. 1108.

Az egész „kínos botrány”, ahogyan az egyik írás az esetet minősíti,⁹² az általunk kirajzolt mederben folyik le. A *Feltűnő éles harc a költő asszonya körül* című írás ismerteti a Remenyik–Wallesz pengeváltást, teljes mértékben az utóbbi és így természetesen Szántó Judit mellett foglalva állást.⁹³ Arató Tibor, a sértett egyik barátja a botrány említése nélkül a költőért hozott asszonyi áldozat nagyságát ecseteli, s kettejük kapcsolatának szoros voltát hangsúlyozza *Élet a síneken* című írásában.⁹⁴ Szántó Judit azonban nem érte be ennyivel, s egy véletlen találkozás alkalmával, az 1938. februári nevezetes zeneakadémiai József Attila emlékest után személyes elégtételt is vett Remenyiken nyilvános helyen, amelyet az író szeretett volna eltussolni. Az ellenpárt és maga Szántó Judit azonban nem engedték, s így a sajtóban meglehetősen erős visszhangja támadt a Remenyik és „a költő özvegye” közötti botránynak.⁹⁵

A sérelem emléke a forradalmi munkásmozgalomban tevékenykedő értelmiségiek körében nem halványul el egyhamar. Sándor Pál *Az igazi József Attila* című brosúrájában 1940-ben például epés megjegyzést tesz „egyesekre”, akik épp „azt gyalázzák és átkozzák, akinek a költő rövid, de tanulságos és mindenekfölött jellemző életében a legtöbbet köszönheti”.⁹⁶ Ugyanebben a szellemenben céltzott a nevezetes konfliktusra 1942-ben Lukács Imre: „támadták röviddel a költő halála után azt a nőt, aki a legnagyobb megpróbáltatások idején, a legszörnyűbb esztendőekben hűségesen kitartott a költő mellett s akinek József Attila rövid életében a legtöbbet köszönhetette; benne tudták a költő rossz szellemét, aki mindenkinél inkább hozzásegítette József Attilát, hogy megmaradjon osztály mellett.”⁹⁷ A népi demokrácia évtizedeiben ez az utóbbi formula ideológiai és személyi okokból megszilárdult, s Szántó Juditnak 1945-től mindhalálig fontos szerep jutott a nagy költő örökségének továbbvitelében, s természetesen felelősség terheli őt az ötvenes és kisebb részben a hatvanas évek József Attila-képében kimutatható torzulásokért is. A Szép Szóhoz tartozó intellektuelek köre határozott ellenszenvet tanúsított iránta. Ellenszenvüknek hangot is adtak. Elsősorban azt vetették a szemére – tegyük hozzá: nem alaptalanul –, hogy intellektuálisan nem tudott a költő méltó társa lenni. De sohasem ragadtatták el magukat annyira, mint Remenyik, hogy megtegyék őt a költő összeomlásában részes bűnbakok egyikének.

A bűnbakképzés a költő utolsó szerelme, Flóra körül is megindult, de ennek viszonylag kevés írásos nyoma maradt. Tekintettel arra, hogy Flóra Illyés Gyulának, József Attila ifjúkori barátjának, későbbi (irodalmi téren is) sikeres riválisának a felesége lett, valamint arra, hogy a fiatal lány a két költő közötti, 1937-ben lezajlott ún. „költői párbaj” titkos tárgya volt,⁹⁸ az ő tetemrehívása szorosan összekapcsolódott az Illyés elleni vádemeléssel. Maga Illyés Gyuláné számol be emlékiratában azokról a szűrni nem akaró vádakról, amelyek férjét, a győztes szerelmi riválist József Attila gyilkosaként aposztrofálták, s azokról az ismert és ismeretlen szemé-

⁹² *Kínos botrány József Attila özvegye és Remenyik Zsigmond között.* In *Kortársak*, II. 1102–1104.

⁹³ In *Kortársak*, II. 1035–1036.

⁹⁴ ARATÓ TIBOR, *Élet a síneken.* In *Kortársak*, II. 1059–1061.

⁹⁵ *Kínos botrány József Attila özvegye és Remenyik Zsigmond között; „Kínos botrány József Attila »elátkozott asszonya« és Remenyik Zsigmond között”. József Attila özvegye felel Remenyik Zsigmond cáfolatára.* In *Kortársak*, II. 1102–1104., 1105., 1106–1109. Volt-e „botrány” József Attila körül? *Esti Kurir*, 1938. márc. 13. 9.

⁹⁶ In *Kortársak*, II. 1340.

⁹⁷ LUKÁCS IMRE, „A költő hasztalan vonít”. In *Kortársak*, III. 1810.

⁹⁸ Illyés Gyula és József Attila izgalmas költői párbaja. In *Kortársak*, I. 494–495. ILLYÉS Gyuláné, *József Attila utolsó hónapjairól.* Bp., Szépirodalmi, 1987. 116–117.

lyekről, akik őt is, az Illyéshez pártolt szerelme – úgy mond – „gyűlölettel övezték”.⁹⁹ Kapcsolatukat, majd házasságkötésüket eme erős negatív visszhang miatt is igyekeztek mind kevésbé publikussá tenni. A szárszói tragédia nagyobb és tartósabban sötét árnyékot vetett későbbi magánéletükre, mint eleinte sejtették volna.

A strindbergi indulatú bírálathól valamennyi még Vágó Mártának, a költő ifjúkori nagy szerelmének és környezetének is kijutott, a „jómódú leánynak”, akit „osztálya elragadott” a költőtől, aki miatt – mint a *Curriculum vitae* erre utalást tesz – a fiatalembert „neuraszténia gravisszal” szanatóriumba utalták. A kisebb-nagyobb női bűnbakokra József Attila mint áldozat körül nemcsak külön-külön, hanem együttesen is érdemes egy pillantást vetnünk. A férfit körülvevő nőalakok két pólus közötti skálán helyezhetők el. Az egyik pólus köré azokat a nőket rendezhetjük, akik a férfi áldozatai, a másik köré pedig azokat, akik negatív szerepet töltenek be életében. A „mama”, a két nővér, Vágó Márta, Szántó Judit, Gyömrői Edit, Kozmutza Flóra egyaránt ambivalens nőalakok. Egyaránt rendelkeznek világos és sötét aspektussal. A világos aspektusról, a költőt segítő, gyógyító, róla gondoskodó, őt inspiráló szerepükről itt nem kell szólnunk. Sötét aspektusukat tekintve viszont egyikük sem tekinthető József Attila áldozatának. Egyes írások alkalomadtán azt vetik szemükre, hogy nem tették meg azt, amit a költő elvárt volna tőlük, vagy ha igen, akkor nem vagy nem eléggé jól tették kötelességüket, s így valamilyen mértékben hozzájárultak a szárszói tragédiához.

Pszichoanalitikusok, mecénások és illegális kommunisták a vádlottak padján

A József Attila öngyilkosságában felelősnek találtatott személyeknek még három olyan kategóriáját ismerjük, amelyekről az eddigieknél nem kisebb részletességgel kellene szólnunk. Kimerítő tárgyalásuk azonban szétfeszítené egyetlen folyóiratpublikáció kereteit. Rendszeres elemzésükre ezért önálló közleményben kerítünk sort. A teljesség kedvéért röviden mégis utalnunk kell rájuk. Az első ilyen csoportot a költő pszichoanalitikusai, s általánosabban kezelőorvosai képezik. „A semmirevaló analitikusok, ezek a kibicellkű kíváncsiskodók és alamuszi tudákosok, akiknek nagy része van barátunk eszméletének megbomlasztásában, vesszék el maguk is eszméletüket, rostokoljanak üres kanapék előtt, és haszonleső munkásságuk maradjon eredménytelen.” Az idézet Remenyik Zsigmond már többször idézett, a bűnbakképzés szempontjából példaszerű írásából származik.¹⁰⁰

Az ellenséges gesztus hamar követőkre talált. A terapeuták is kedvelt célpontjaivá váltak azoknak, akik felelősöket kerestek a költő egészségi állapotának végleges leromlásáért. Remenyik átka megfogant, mert mind a korabeli szélsőjobboldal, mind a fordulat éve után győztes rendszer, amely ellenségként kezelte a pszichoanalitikus társadalmat, a költő három ismert terapeutáját megrontói, ténútra vezetői között tartotta számon. Amikor 1979-ben, majd 1982-ben Bókay Antal és szerzőtársai, Jádi Ferenc és Stark András a költőnek lelkibeteggé stigmatizálását tették vizsgálat tárgyává,¹⁰¹ az évtizedekkel korábbi szenvedéllyel lobbant föl a vita az analitikusoknak a költő megbetegedésében és gyógyításában játszott sze-

⁹⁹ ILLYÉS Gyuláné, *József Attila utolsó hónapjairól*. Bp., Szépirodalmi, 1987. 8., 90., 118., 133., 140.

¹⁰⁰ REMENYIK Zsigmond, *Költő és a valóság*. In *Kortársak*, II. 940.

¹⁰¹ STARK András–BÓKAY Antal, *„Köztetek lettem bolond”*. Valóság, 1979. 5. sz. BÓKAY Antal–JÁDI Ferenc–STARK András, *„Köztetek lettem én bolond...”*, Bp., Magvető, 1982. 117–184.

repéről, jelezve, hogy az indulatok ezen a neuralgikus ponton még mindig nem tompultak.¹⁰²

Semmi sem bizonyítja ékesszólóbban a bűnbakkeresési folyamatnak a benne résztvevők szándékától való függetlenedését, a tetemrehívottak körének széles irányokban történő bővülését, mint a Szép Szó munkatársainak, szűkebb közönségének, a költő szellemi környezetének felelősségre vonása. Ez az értelmiségi közeg a bűnbakkeresés kezdeményezői közé tartozott, de egy következő stádiumban már ők sem érezhették magukat biztonságban a járványszerűen terjedő tetemrehívó furortól. „De miért keresik bennünk a bűnbakot tragikus sorsáért?” – vág vissza az Összetartás cikkírója „a jajgató baloldalnak”.¹⁰³ „Mecenásnak lenni nem lehet valami veszedelmes multság, ha azt olvasom a költőnkről, hogy az utolsó két hónap alatt mindennap kávéét ebédelt és kávéét vacsorált” – irányítja a célzógömböt egy másik szerző Hatvány Bertalanra és Lajosra, s általában a költő támogatóira.¹⁰⁴ Ugyanezt teszi Gábor Andor Moszkvából, amikor a Herz Henriknek a *Medvetánc* és a *Nagyon fáj* kötetek megjelenését lehetővé tevő anyagi segítségét megköszönő *Tréfás sorok a költő egy jótevőjéhez* címmel közzétett, a kritikai kiadásban *Herz Henrik Óméltóságának* címen szereplő, a *Nagyon fáj* egyik példányába beírt alkalmi verset kommentálja: „S akkor még törnünk kell a fejünket, hogy József Attila mért törette szét a fejét egy tehervonattal, illetőleg honnan támadt benne az az örület, amely utóbb az öngyilkosságba kergette?”¹⁰⁵

Hiábavalónak bizonyult Ignotus Pál erélyes tiltakozása,¹⁰⁶ innen már csak egy lépés volt a költő Szép Szó-beli legszorosabb munkatársainak vád alá helyezése mind a szélsőjobb, mind a szélsőbal irányából. Leghálásabb céltáblának Fejtő Ferenc bizonyult. A szélsőjobb felől zsidó származása, s korai emigrációja, a szélsőbal felől pedig „renegátsága”, azaz a kommunistákkal való szakítása és a szociáldemokráciához való „lecsatlakozása” miatt. Féja Géza József Jolán életrajzi munkájára hivatkozva a költő nyomorgását is Fejtő anyagi előnyben részesítésével okolja meg: „Ez a folyóirat zászlónak, pajzsának és ürügynek használta a nyomorgó költőt, de a szerkesztői honoráriumot, József Jolán szerint F. F.-nek adta nyilván fajvédő alapon. Mecenása, a többszörös milliomos háromhavi szanatóriumi gyógykezelés után félig sem gyógyult állapotban télen hozatta ki a szanatóriumból s küldte Balatonszárszóra nyomorgó testvéreikhez, egy elhagyott, nem fűthető penzióba.”¹⁰⁷ A vád később, más megfogalmazásban Bányai László *Négy szemközt József Attilával* című könyvébe is belekerült. Fejtő 1944-ben franciaországi emigrációjából igyekezett tisztázni magát a vádak alól.¹⁰⁸

A szélsőbaloldaltól érkező vádakban Fejtő úgy szerepelt, mint József Attila Luciferje, aki ördögi módon hatalmába kerítve a költőt, a szociáldemokrácia fertőjébe csalta őt. Mivel a hivatalos forgatókönyvnek a tragédiához szüksége volt egy inrikusra, sem Fejtő védekezéseinek, sem Ignotus Pál védő, pártfogó szándékú emlékezésének nem volt fogantaja.¹⁰⁹ Csak a legutóbbi időkben talált nyitott

¹⁰² SZÓKE György, *József Attila, Dr. Bűnbak Róbert és a „stigma”*. Kortárs, 1983. 7. sz. 1166–1168. GYERTYÁN Ervin, *A Goffman-hivők és József Attila*. In *Uő.*, „Tisztán meglátni csúcsainkat”. Bp., Kossuth, 1985. 197–221.

¹⁰³ *A költő halála – jobbról nézve*. In *Kortársak*, I. 669.

¹⁰⁴ *A költő sorsa*. In *Kortársak*, I. 661.

¹⁰⁵ GÁBOR Andor, *Ige jutányos áron*. In *Kortársak*, II. 1221.

¹⁰⁶ IGNOTUS Pál, *Helylegítkezés*. In *Kortársak*, I. 680–682.

¹⁰⁷ FÉJA Géza, *József Attila élete*. In *Kortársak*, II. 1266.

¹⁰⁸ FEJTŐ Ferenc, *Mi az igazság József Attila és a Szép Szó kapcsolata körül?* In *Kortársak*, III. 1979–1981.

¹⁰⁹ IGNOTUS Pál, *Csipkerózsa*. Bp., Múzsák, 1989. 172–173.

fülekre az a verzió, hogy éppen fordítva történt: József Attila volt az, aki Fejtőt „elvitte” Mónus Illéshez, a Szociáldemokrata Párt akkori egyik vezetőjéhez.¹¹⁰ A háború éveiben szinte törvényszerű volt, hogy a mecénások és a Szép Szó elleni vádaskodás ne maradjon korlátozott érvényű, hanem faji, politikai és ideológiai alapon kiterjedjen a zsidóságra és a liberalizmusra is. Ennek legtermészetesebb módja az volt, hogy a vádemelők a kiválasztott bűnbakok „faji” származását, vallását, világnézeti és politikai meggyőződését firtatták, s a költővel szembeni kártékonynak ítélt magatartásukat annak a közösségnek a tulajdonságaiból eredeztették, amelyhez biológiailag vagy szellemileg tartozónak tekintették őket. „Szegény József Attila végül egy politikai dugárut csempészető idegen-intellektuel csoport védőszárnyai alá szorult s nem utolsó sorban ez a kényszerű szellemi frigy volt az oka teljes meghasonlásának” – írja ugyancsak Féja egy másik cikkében.¹¹¹ Később, Révaiék számára ugyanezen köröket nem zsidóságuk, hanem burzsuji mivoltuk tette alkalmassá a bűnbak szerepére.

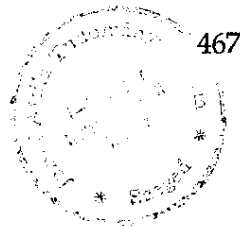
A bűnbakkeresés járványa azonban nem kímélte a hatalma teljében lévő kommunista kulturális-politikai közeget sem. Az a közismert, évtizedekig folyó vita, amely azt kívánta tisztázni, milyen szerepe volt József Attila sorsának és gondolkodásának alakulásában, egyén és párt viszonyának történetében a moszkvai emigráció vádjainak, a Pákozdy-kritikának, az illegális körök és a költő konfliktusainak, valamint különösen a vitának az a fejezete, amely azt feszegette, kizárta-e a párt József Attilát vagy sem, igen nagy mértékben ehhez a jelenségkörhöz sorolható. E témának itt azonban csak jelzésére szorítkozhatunk.

A bűnbakok száma ezzel még messze nem merül ki. A sorból csak azokat a típusokat emeltük ki, amelyek – a sajtóban olvasható közlemények tanúsága szerint – intenzíven és tartósan foglalkoztatták a közvéleményt. Ugyanilyen joggal más személyekre és csoportokra is ráirányíthatnánk a reflektort. Így például Illyés Gyulára, a folyóiratszerkesztőségekre, a közömbös olvasókra, akik nem vásárolták a *Nagyon fáj* kötetet, a kritikusokra: például Németh Lászlóra, a költőt perbe fogó, kötetét elkobzásra ítéelő hivatalos szervekre, a legközelebbi hozzátartozókra stb. A feláldoztatás esetében mindig egyetlen vagy néhány személy áll szemben az életükre, biztonságukra törő tömeggel. Hogy az ellenséges tömeg homogeneitását az áldozat sorsáért később a felelősséget megállapító vádlók hogyan bontják meg, hogyan választják ki a „Feszítsd meg!”-et kiáltó közösség képviselőit a legalkalmasabb személyeket vagy csoportokat, az nem csupán belső, szerves okokkal magyarázható, hanem – mint több példán is szemléltettük, külső, a dolog lényegéhez képest véletlen, történeti körülmények függvénye is.

A bűnbakkeresés kétségkívül társadalmi betegség tünet. Azt jelzi, hogy a közösség valami súlyos válságon ment keresztül, valamilyen fontos életfunkciójában komoly zavar állt be. Ha egy nemzet intellektuális rétege nem ismeri föl és nem ismeri el idejében, hogy egyik tagja kiemelkedő jelentőségű szellemi teljesítményt ért el, s ha ezt a személyt közönyösen sorsára hagyja, akkor ez a jelzés sürgősen kiküszöbölendő működési anomáliára utal, s a gyógyuláshoz a szégyen, az önvád keserű orvossága elkerülhetetlen. A betegségről árulkodó tünet maga is a betegséghez tartozik. Ebben az értelemben a bűnbakkeresés a József Attila-tisztelet kialakulásának szükségszerű velejárója volt.

¹¹⁰ AGÁRDI Péter, *József Attila és Mónus Illés*. In *Uő., Kortársunk, Mónus Illés*. Bp., Gondolat, 1992. 53–79.

¹¹¹ FÉJA Géza, *Évforduló*. In *Kortársak*, III. 1776.

LE CHOIX DES BOUCS-ÉMISSAIRES DANS LA RÉCEPTION DE L'ŒUVRE D'ATTILA JÓZSEF

Le terme « bouc-émissaire » s'est généralisé dans la civilisation européenne d'après un rite archaïque décrit dans l'Ancien Testament. Cependant, une crise profonde, une catastrophe qui frappe telle ou telle société, un évènement énorme, scandaleux, survenu dans la vie de tel ou tel pays, ville, tribu, suscite pratiquement les mêmes réactions dans n'importe quel peuple du Globe. Les membres des communautés en question rejettent les remords collectifs qui les hantent, sur quelques individus ou groupements choisis à tort ou à raison. Ce sont eux que la majorité stigmatise, punit ou excommunie, afin de détourner les maux, d'expier les puissances célestes ou démoniaques.

Le suicide du poète Attila József, commis à l'âge de 32 ans a provoqué, à partir du décembre 1937 des remords de conscience collectifs dans la société hongroise, et cela a déclenché les mécanismes de la poursuite des boucs-émissaires. Le travail présent passe en revue les personnes, les communautés jugées par l'opinion publique pour responsables dans le processus menant au suicide du poète. En présentant ces individus, groupes ou établissements, l'auteur analyse la logique, les démarches de la formation des boucs-émissaires. Il énumère les accusations portées contre Mihály Babits et la Fondation Baumgarten, met en balance la responsabilité d'Antal Horger qui a éloigné le poète de l'Université de Szeged, fait connaître les cas des « boucs »-émissaires féminins et finalement le texte résume l'épreuve de la confrontation que les psychanalystes, les mécènes, les membres du comité de la rédaction de la revue « Szép Szó », les dirigeants du PC illégal ont dû subir. L'étude fait partie des travaux traitant les problèmes du culte littéraire.